2nd INTERNATIONAL BILTEK CONFERENCE ON SCIENCE, TECHNOLOGY &CURRENT DEVELOPMENTS IN SOCIAL SCIENCES

MARCH 18-22, 2020 BAKU, AZERBAIJAN

Editörs:
Assoc. Prof. Dr. Fərhad G.MİKAYİLOV
Merve KIDIRYÜZ

ISBN:978-605-7811-59-2

THE BOOK OF FULL TEXTS

2nd INTERNATIONAL BILTEK CONFERENCE ON SCIENCE, TECHNOLOGY & CURRENT DEVELOPMENTS IN SOCIAL SCIENCES

March 18-22, 2020 Baku, AZERBAIJAN

Editors
Assoc. Prof. Dr. Fərhad G.MİKAYİLOV
Merve KIDIRYÜZ

All rights of this book belongs to ISPEC Publishing. Without permission can't be duplicate or copied.

Authors of chapters are responsible both ethically and juridically

Issued: 26.04.2020

ISBN:978-605-7811-59-2

ABOUT CONGRESS

2nd INTERNATIONAL BILTEK CONFERENCE ON SCIENCE, TECHNOLOGY & CURRENT DEVELOPMENTS IN SOCIAL SCIENCES

March 18-22, 2020 Baku, AZERBAIJAN

ORGANIZATION

Institute of Economic Development and Social Researches

LANGUAGES

Turkish, Azerbaijani, English, Russian

INTERNATIONAL PARTICIPANTS

Turkey, Azerbaijan, Kirgyzystan, Russia, Iran

All submissions were subject to double-blind review by at least two reviewers

ORGANIZATION COMMITTEE

HONORARY PRESIDENT CHAIRMAN OF THE BOARD OF

Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU

HONORARY PRESIDENT CHAIRMAN OF THE BOARD OF

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA

MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE

Doç. Dr. Ferit GÜRBÜZ
Hakkari Üniversitesi

Doç. Dr. Meftun ISMAYILOV
Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üyesi Cavit POLAT
Iğdır Üniversitesi

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV
Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi

Dr. Gülahmet İMANOV
Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Sevinç KAMBEROVA
Gence Devlet Üniversitesi

Elvan CAFEROV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Aygün MEMMEDZADE
Lenkeran Devlet Üniversitesi

SCIENCE COMMITTEE

Prof. Dr. Anatoliy LOGİNOV
Ukrayna Şevçenko Lugan Milli Üniversitesi

Prof. Dr. Caner KARAVİT
Mimar Sinan Üniversitesi

Prof. Dr. Hacer HÜSEYNOVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Prof. Dr. Dzhakipbek Altaevich ALTAYEV
Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof.Dr.Mehmet Zeki AYDIN
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Sarash KONYRBAEVA
Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Prof. Dr. Salih MERCAN
Bitlis Eren Üniversitesi

Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Batman Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet H. ERTAŞ
Bursa Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Alaaddin VURAL
Gümüşhane Üniversitesi

Doç.Dr. Alpaslan Hamdi KUZUCUOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Aylin MENTİŞ KÖKSOY
Ege Üniversitesi

Doç. Dr. Ceren YEGEN
Mersin Üniversitesi

Doç. Dr. Dinara FARDEEVA
Rusya Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA
Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Erdem GÜVEN
Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Ferit GÜRBÜZ
Hakkari Üniversitesi

Doç. Dr. Füsun ERDURAN NEMUTLU
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Günay Abdiyeva ALİYEVA
Azerbaycan OHAL Bakanlığı

Doç.Dr. Gökhan KÖK
Ege Üniversitesi

Doç. Dr. H. Eylem KAYA
Süleyman Demirel Üniversitesi

Doç. Dr. Kasım KARAMAN
Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Metin KOPAR
Adıyaman Üniversitesi

Doç. Dr. Nazan Deniz YÖN ERTUĞ
Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL
Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Zekeriya NAS
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Abidin ŞAHİNOĞLU
Çankırı Karatekin Üniversitesi

Dr. Ahmet GÜMÜŞ
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü

Dr. Ahu PAKDEMİRLİ
İzmir Demokrasi Üniversitesi

Dr. Aysun ORAÇ
Selçuk Üniversitesi

Dr. Ayşenur ERDİL
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV
H.Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

Dr. Bayram BOLAT
Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Bülent BAYRAKTAR
Bayburt Üniversitesi

Dr. Bülent HANER
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Cansu AKBULUT
Sakarya Üniversitesi

Dr. Cavit POLAT
Iğdır Üniversitesi

Dr. Celal ASLAN
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Cihandar HASANHANOĞLU
Başkent Üniversitesi

Dr. Çetin Önder İNCEKARA
Kamulaştırma Daire Başkanlığı

Dr. Dursun EKMEKCİ
Karabük Üniversitesi

Dr. Ebubekir DİRİCAN
Aydın Üniversitesi

Dr. Ebru HARMANDAR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dr. Eda ERMAĞAN ÇAĞLAR
Northampton Üniversitesi

Dr. Ekrem Mesut SU
Milli Eğitim Bakanlığı

Dr. Eren ÖĞÜT
Bahçeşehir Üniversitesi

Dr. Esra Fıratlı TÜRKER
Anadolu Üniversitesi

Dr. Günseli GÜMÜŞEL
Atılım Üniversitesi

Dr. Gülden ELEYAN
Avrasya Üniversitesi

Dr. Güller ŞAHİN
Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Dr. Hale H. Turhangil ERENLER
Başkent Üniversitesi

Dr. Hale Nur GÜLER
Yapı Kredi Bankası

Dr. Hare KILIÇASLAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Ishak ERTUĞRUL
Muş Alparslan Üniversitesi

Dr. İlkgül KAYA ZENBİLCİ
Yozgat Bozok Üniversitesi

Dr. İskender DAŞDEMİR
Ege Üniversitesi

Dr. Kerem ASMAZ
Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. Leyla ÇİMEN
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Murat EYVAZ
Gebze Teknik Üniversitesi

Dr. Murat Buğra TAHTALI
İnönü Üniversitesi

Dr. Merdin DANIŞMAZ
Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Merve ŞAMLI
Ulusal Gıda Referans Laboratuvar Müdürlüğü

Dr. Niyazi AYHAN
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Dr. Onur DEMİREL
Arkel Elektrik A.Ş.

Dr. Ömer Faruk DERİNDAĞ
İnönü Üniversitesi

Dr. Sefa Emre YILMAZEL
Bayburt Üniversitesi

Dr. Volkan HAN
Aksaray Üniversitesi

CONGRESS GALLERY

INSTITUTE OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL RESEARCHES
2010
www.iksad.or

INSTITUTE OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL RESEARCHES
www.iksad.org.tr

INSTITUTE OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL RESEARCHES
DEVELOPMENT AND
SOCIAL RESEARCHES
www.iksad.org.tr

2nd INTERNATIONAL BILTEK CONFERENCE ON SCIENCE, TECHNOLOGY & CURRENT DEVELOPMENTS IN SOCIAL SCIENCES

KONGRE TARİHLERİ : 18-22 Mart 2020
(19 mart 2020)

KONGRE YERİ : Hilton Baku

KONGRE ADRESİ : 1B Azadliq Avenue, Bakü, AZ1000, Azerbaycan
T: 994 12 464 5000

https://www3.hilton.com/en/hotels/azerbaijan/hilton-baku-GYDHBHI/index.html

KONFRANS TARİXLƏRİ : 18-22 Mart 2020
(19 mart 2020)

KONFRANS YERİ : Hilton Baku

KONFRANS ÜNVANI : Baki Azadlıq Prospekti 1B, AZ1000, T:
994 12 464 5000

https://www3.hilton.com/en/hotels/azerbaijan/hilton-baku-GYDHBHI/index.html

ÖNEMLİ AÇIKLAMALAR

- *Program bilimsel DİSİPLİN'ler gözetilerek hazırlanmıştır. Lütfen programı dikkatlice kontrol ediniz. Programda çalışmanıza ilişkin eksiklik/hata olduğunu düşünüyorsanız en geç **15 Mart 2020** tarihine kadar **kongre sekretaryası ile** iletişime geçiniz. Programın yoğunluğu sebebiyle **değişiklik taleplerinin karşılanamayacağını** özellikle belirtmek isteriz*
- *Her bir sunum için ayrılan süre 15 dk'dır. **Lütfen sürenizi aşmamaya özen gösteriniz***
- *Oturumun başlatılması, sunum sıralamasının belirlenmesi, soru cevap alınması, ara verilmesi oturumun kapatılması ve oturuma ilişkin tüm hususlarda Kongre Tüzel Kişiliği'ni temsilen **Oturum Başkanları TAM YETKİLİDİR***
- *Katılım belgeleri, oturum sonunda **Oturum Başkanları tarafından** teslim edilecektir*
- *Kongre özet ve tam metin kitapları, kongre takviminde belirtilen süre içerisinde yayınlanacaktır*
- *Kongreyle ilgili her konuda düzenleme ve yürütme kurulu üyelerimiz ile koordinatörlerimizin sizlere hizmet etmekten kıvanç duyacağını ayrıca belirtmek isterim.*

VACİB QEYDLƏR

- *Qeyd masası 08: 00-da açılır və 16: 00-dək fəaliyyət göstərəcəkdir.*
- *Zəhmət olmasa açılış mərasimində olun*
- *Zəhmət olmasa iclasınızdan ən az bir saat əvvəl qeydiyyatdan keçin*
- *Seans başlamazdan ən azı 30 dəqiqə əvvəl iclas otağında olun*
- *Sessiya rəhbəri təqdimatlarla bağlı bütün məsələlərdə tam səlahiyyətlidir; qəhvə fasilələri və sessiya.*
- *Sertifikatlar iclasın sonunda sessiya sədri tərəfindən veriləcəkdir.*
- *Qurultay proqramında məkan və vaxt dəyişikliyi kimi müraciətlər nəzərə alınmayacaq.*
- *Proqramda hər hansı bir çatışmazlıq olduğunu düşünürsənsə, xahiş edirəm 15 MART 2020-cu il tarixinədək bizə elektron poçt göndərin*
- *Sertifikatda müəlliflərin adları və kağız başlıqları, proqramda olduğu kimi çap olunacaq.*

IMPORTANT NOTES

- *Registration desk opens at 08:00 and shall function till 16:00 pm.*
- *Please registrate at least an hour prior to your session*
- *Be in the session room at least 30 minutes before the session starts*
- *Head of session are fully empowered in all matters related to the presentations, coffee-breaks and session.*
- *Certificates will be given by the session chair at the end of the session.*
- *In the congress program, requests such as location and time changes will not be taken into consideration.*
- *If you think there are any shortcomings in the program, please email us at the latest by 15th March 2020*
- *The names of the authors and titles of paper in the certificate will be printed as in the program.*

Head of the session::	Date: **19.03.2020**	**Time:**	**Saloon:**
Dr. Terane NAĞIYEVA		**10^{00}:11^{30}**	**-1-**
Sevinc KƏRİMOVA	AQRAR SAHƏDƏ TƏŞKİLATİ-İQTİSADİ İDARƏETMƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ		
Assoc. Prof. Dr. Fərhad G.MİKAYİLOV	QEYRI-FORMAL MƏŞĞULLUQ VƏ ONUN SOSIAL INKIŞAFA TƏSIRLƏRI		
Huseynov Ilkin Adul Oglu	CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS FOR THE FORMATION OF BILATERAL INTERSTATE TRADE AND ECONOMIC COOPERATION		
Prof. Dr. Mahmut MASCA	KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ ÜYELERİNİN BEŞERİ SERMAYE STOKU AÇISINDAN TOPSIS YÖNTEMİYLE KARŞILAŞTIRILMASI		
Aynura ISMAYILOVA	CONCEPTUAL BASIS OF THE WAY OF LESSENING EXPORT DEPENDENCE ON THE NATURAL RESOURCES		

Head of the session::	Date: **19.03.2020**	**Time:**	**Saloon:**
Dos. Dr. Nazilə ABDULLAZADƏ		**11^{30}:13^{00}**	**-1-**
Dos. Dr. Nazilə ABDULLAZADƏ	ƏLİAĞA VAHİDİN YARADICILIĞINDA AFORİZMLƏR		
Доцент Сейталиева Гульмиза Аскарбековна	ОТ АФГАНИСТАНА ДО ТУРЦИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРАВ КЫРГЫЗСКИХ ЖЕНЩИН		
Günel MƏMMƏDOVA	MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR CƏMİYYƏTİN TƏMƏL DAŞIDIR		
Fəlsəfə Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Böyük Elmi İşçi, Dosent Qasımova Təzəgül Mirzə Qızı	SİYASİ İDEOLOGİYA VƏ ONUN ELMİ DƏRKİ		
Шихалиева Илаха Вагиф Гызы	РЕФОРМА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР КАЧЕСТВА В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ		

Head of the session::	Date: **19.03.2020**	**Time:**	**Saloon:**
Prof. Dr. Murat KİBAR		**13^{30}:15^{30}**	**-1-**
Assoc. Prof. Beytullah KENAR **Assist. Prof. Adil AKSOY** **Expert Biolog Zahide KÖSE**	THE NEW MASTITIS AGENTS EMERGED IN CATTLE IN TURKEY AND AN INVESTIGATION OF THEIR ANTIMICROBIAL SUSCEPTIBILITY		
Prof. Dr. Murat KİBAR	EVALUATION OF INTRAOPERATIVE EFFECTS OF INTRATESTICULAR LIDOCAINE IN CATS WITH XYLASINE-KETAMINE ANESTHESIA UNDERGOING ROUTINE CASTRATION		
Assoc. Prof. Dr. Nərgiz AĞAYEVA	İNTERYERİN TEKSTİL DEKORLANDIRMASI VƏ “TUAL DE JÜİ” ÜSLUBU		
Kəmalə YUSİFOVA **Turan Məhərrəmbəy ƏHMƏDLİ**	AZƏRBAYCANDA XIX-XX ƏSR YAŞAYIŞ BİNALARININ İNTERYERLƏRİNİN MİLLİ ƏNƏNƏLƏRİ		
Yüksek Mimar Elif BENGİSU	SANAT VE GÖBEKLİTEPE		
Yüksek Mimar Elif BENGİSU	İNSAN GÜCÜYLE MEKÂN OLUŞUMU		

Head of the session::	Date: 19.03.2020	Time:	Saloon:
Prof. Dr. İradə MUSAYEVA		**16^{00}:18^{00}**	**-1-**
Dos. Mübariz MƏMMƏDLİ	EFFEKTİV DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ E-DÖVLƏTİN ROLU		
Prof. Dr. İradə MUSAYEVA	REPRESSİYA VƏ ƏDƏBİYYAT		
Amanova Nigr Ilham Kizi	BUDGET EXPENDITURES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN		
Dr. Terane NAĞIYEVA	TƏLƏBƏ ARQOSU		
Dr. Öğr. Üyesi Seyithan SEYDOŞOĞLU	AYÇİÇEĞİ SİLAJININ HAYVAN BESLEMEDE KULLANIM OLANAKLARI		

CONTENT

CONGRESS ID	I
PROGRAM	II
PHOTO GALLERY	III
CONTENT	IV

Author	Title	No
İradə MUSAYEVA	REPRESSİYA VƏ ƏDƏBİYYAT	1-4
Amanova Nigr Ilham kizi	BUDGET EXPENDITURES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN	5-14
Huseynov Ilkin Adul Oglu	CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS FOR THE FORMATION OF BILATERAL INTERSTATE TRADE AND ECONOMIC COOPERATION	15-19
Nərgiz AĞAYEVA	İNTERYERİN TEKSTİL DEKORLANDIRMASI VƏ “TUAL DE JÜİ” ÜSLUBU	20-27
Гюльмира КУРУОГЛУ Эсмиральда САДИЕВА	СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ПОЭМАХ ПУШКИНА «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН» И «ЦЫГАНЫ»	28-34
Шихалиева Илаха Вагиф Гызы	РЕФОРМА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР КАЧЕСТВА В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ	35-39
Mübariz MƏMMƏDLİ	EFFEKTİV DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ E-DÖVLƏTİN ROLU	40-45
B/m Kəmalə YUSİFOVA Turan Məhərrəmbəy ƏHMƏDLİ	AZƏRBAYCANDA XIX-XX ƏSR YAŞAYIŞ BİNALARININ İNTERYERLƏRİNİN MİLLİ ƏNƏNƏLƏRİ	46-53
Qasımova Təzəgül Mirzə Qızı	SİYASİ İDEOLOGİYA VƏ ONUN ELMİ DƏRKİ	54- 58
Gulmiza SEITALIEVA	FROM AFGHANISTAN TO TURKEY: TRANSFORMATION OF KYRGYZ WOMEN’S RIGHTS	59-76

REPRESSİYA VƏ ƏDƏBİYYAT

REPRESSION AND LITERATURE

Dos. Dr. İradə MUSAYEVA

AMEA. N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi

ÖZET

SSRİ-də repressiya "proses" kimi nəzərdə tutulmamışdı, əvvəlcə əməliyyat, düşüncələrə, sosializm qanunlarına, qadağalarına əks ola biləcək nəzəriyyə və təlimlərə qarşı soyqırım, hücum kimi planlanmışdı. Beyin, şüur fəaliyyəti nəzarətə götürülmüşdü. Akademiklər, professorlar, azad, sərbəst fikir yürütmək iqtidarında olan hər kəs və xüsusən də emosiyalara təsir edə biləcək ədəbiyyat adamları (diqqət etsək, daha çox hallarda şairlər) "Barbarossa" planına bənzər sürətli bir gedişlə qısa zamanda susdurulmalı idi. Ziyalıların böyük əksəriyyəti, (xüsusən Azərbaycanda) "türkçü" olduğu üçün yox edildi. SSRİ Elmlər Akademiyasının böyük alimlərindən bir çoxu da bu "suç" üstündə məhv oldu. Azərbaycan ədəbiyyatındakı və ümumən mədəniyyətindəki repressiyanın kökü də çox hallarda yazarların türkçü və müsavatçı, hətta köhnə müsavatçı olmaları ilə bağlı idi. Rus türkoloqlarına da "casus" damğası vurulurdu. Məhkəmə qovluqlarında SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun müdiri A.N.Samoyloviçi və başqa türkçü alimləri "yapon casusu" kimi də günahlandıran izahatlar və digər sənədlər yer alır. Əfv ərizələri yazdırırdılar, amma əfv etmirdilər. A.R.Zifeld də iki günün içərisində bütün keçmişini "etiraf" etmiş, pantürkizmə "yuvarlandığını" boynuna almışdır. Yəqin ki, işgəncələrə dözə bilmədiyi üçün "boynuna almışdır" ki, 1931-ci ildə "pantürkist" B.Çobanzadəni partiya iclasında müdafiə edib onun işdən çıxarılmasına imkan vermədiyi üçün peşmandır. Daha ağrılısı isə o idi ki, Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it türk" əsəri haqqında bu sözləri yazmağa məcbur edilmişdi: M.Ə.Rəsulzadə rus istilasından sonra Türkiyəyə gedir və orada "Azərbaycan Milli Mühacirət Mərkəzi" yaradıb fəaliyyətini genişləndirir. Ə.M.Topçubaşov, C.Hacıbəyli, Ə.Ağayev, M. Vəkilov, M.B.Məmmədzadə, M. Əsədullayev, Ə.Əmircanov və başqa ziyalılar, ADR liderləri mühacirətdə öz əqidələrinə uyğun mübarizələrini davam etdirirdilər. Repressiya Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də ağır və məşəqqətli sınaq isi oldu. Repressiya zamanı təkcə tarix, siyasət, ədəbiyyat hadisəsi kimi təhlil olunmamalıdır. Bütün bu sadalananlar XX əsrin 1920-1950-ci illər reallığının qaçılmaz faktları idi. Cildlərlə kitaba sığmayan roman mövzusu (repressiya və müharibə mənzərələri) yasaq olunmuş və bu günə qədər belə öz bədii ifadəsini mükəmməl şəkildə tapa bilməmişdi.

Açar sözlər: repressiya, pantürkizm, panislamizm, sosializm qanunları və s.

ABSTRACT

In the Soviet Union , repression had not been arranged as a "process" , it was primarily planned as an operation, as a genocide and attack against the theories and preventions directed to thoughts, laws and constraints of socialism. Activities related to thought and conscious were controlled by them. Academics, professors and others who were able to demonstrate his liberal ideas in a dependent way and to impact emotions of people effectively (especially poets), were silenced dexterously like the plan "Barbarossa". A great part of these mentioned people were

erased due to being “turkist”. Major part of unreplaceable geniuses working in USSR Academy of Sciences were murdered on this “sin”. The root if the repression in the literature as well as culture of Azerbaijan was closely connected with the writers’ being turkist or member of musavat even old member of it in most cases. Russian turcologists were marked as a “spy” as well. There are several accounts and other documents about A.N.Samaylovic who is director of University of Orientalism of USSR Academy of Sciences and other professors who were charged as “japan spy” in the court documents. They had them written applications for dispensation, but didn’t forgive. A.R.Zifeld also admitted his all past and his tending toward pan-turkism within two days. Indeed, this admit may be the result of oppression , because in 1931 he defended pan-turkist B.Chobanzade in the meeting of party and prevented him to be dismissed. The most painful thing was that he was forced to write the following sentences about “Divani-Lugat It-Turk” by Mahmud Khasgari: M.A. Rasulzade went Turkey after Russian invasion and created “Azerbaijan National Migration Center” there and extended his activity. A.Topchubashov, C. Hajibeyli, E.Agayev , M.Vekilov, M.B. Memmedzade, M.Esedullayev, E.Emircanov ,leaders of ADR and others went on their struggle coinciding with their mentalism. Repression was a heavy process for Azerbaijan literature as well. Repression shouldn’t be analysed as an event or factor of history, literature or politics. These mentions were undeniable facts of reality during 1920-1950. A large range of roman books reflecting the topics about repression and scenes of war were forbidden and haven’t found its literal reflection in a perfect way yet.

Key words: repression, pan-turkism, pan-islamism, laws of socialism and so on

SSRİ-də repressiya “proses” kimi nəzərdə tutulmamışdı, əvvəlcə əməliyyat, düşüncələrə, sosializm qanunlarına, qadağalarına əks ola biləcək nəzəriyyə və təlimlərə qarşı soyqırım, hücum kimi planlanmışdı. Beyin, şüur fəaliyyəti nəzarətə götürülmüşdü. Akademiklər, professorlar, azad, sərbəst fikir yürütmək iqtidarında olan hər kəs və xüsusən də emosiyalara təsir edə biləcək ədəbiyyat adamları (diqqət etsək, daha çox hallarda şairlər) “Barbarossa” planına bənzər sürətli bir gedişlə qısa zamanda susdurulmalı idi.

Ziyalıların böyük əksəriyyəti, (xüsusən Azərbaycanda) “türkçü” olduğu üçün yox edildi. SSRİ Elmlər Akademiyasının böyük alimlərindən bir çoxu da bu “suç” üstündə məhv oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatındakı və ümumən mədəniyyətindəki repressiyanın kökü də çox hallarda yazarların türkçü və müsavatçı, hətta köhnə müsavatçı olmaları ilə bağlı idi.

Rus türkoloqlarına da “casus” damğası vurulurdu. Məhkəmə qovluqlarında SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun müdiri A.N.Samoyloviçi və başqa türkçü alimləri “yapon casusu” kimi də günahlandıran izahatlar və diğər sənədlər yer alır.

Əfv ərizələri yazdırırdılar, amma əfv etmirdilər. A.R.Zifeld də iki günün içərisində bütün keçmişini “etiraf” etmiş, pantürkizmə “yuvarlandığını” boynuna almışdır. Yəqin ki, işgəncələrə dözə bilmədiyi üçün “boynuna almışdır” ki, 1931-ci ildə “pantürkist” B.Çobanzadəni partiya iclasında müdafiə edib onun işdən çıxarılmasına imkan vermədiyi üçün peşmandır. Daha ağrılısı isə o idi ki, Mahmud Kaşğarlının “Divani-lüğət-it türk” əsəri haqqında bu sözləri yazmağa məcbur edilmişdi:

“Mən etiraf edirəm ki, bu kitabı yetəri qədər incələməmişəm və onu artıq yox olmuş bir çox dillərlə əlaqədə dil araşdırmaları üçün nadir nüsxə hesab etmişəm” [1, 159].

Stalin repressiyalarının öz anatomiyası, patoloji sadizm metodikası vardı. Sadəcə öldürmək yox, başqalarına da görk ola biləcək, başqalarını da daima qorxu altda saxlaya biləcək ölüm çeşidləri düşünülürdü.

Ə.Cavad Şekspiri, Puşkini, Ş.Rustavelini və başqa məşhur yazarları dilimizə tərcümə etmişdi. Amma onun həbsi üçün sadalanan maddələrdən biri yenə H.Zeynallının dilindən yazılıb. H.Zeynallı ifadə verərək bildirib ki, Ə.Cavad Ş.Rustavelinin yubileyi ilə əlaqədar olan tərcüməsini ("Pələng dərisi geymiş pəhləvan") vaxtında çatdırmadı.

"Məhkəmə zamanı, 1936-cı ildə H.Zeynallıdan zorla alınan ifadəyə görə guya Rustaveli ildönümünə çatdırmamaq üçün işi pozmaq məqsədilə Ə.Cavad tərcüməni ləngitdi. (Yubiley 1937-ci ilin sonlarında olmalı idi.) Sonralar, bəraət veriləndə məlum oldu ki, tərcümə vaxtından əvvəl tamamlanmış və tərcüməçinin (Ə.Cavad – İ.M.) tutulmasından iki həftə qabaq təhvil verilmişdir" [1, 181].

Məsələ həm də ondadır ki, 1920-ci illərdə belə özünü daima sovet hökumətinin barışmaz qüvvələrindən biri kimi aparan, "Mən müsavat şairiyəm" deyən Ə.Cavad sonrakı ağır illərdə kolxoza da, pambığa da, Moskvaya da şeir yazdı, amma bu addımı da onu "bağışlatmadı".

Maraqlıdır ki, təkcə insanlar yox, sənət abidələri belə "düşmən mədəniyyətinin nümunəsi" kimi repressiyaya məruz qala bilirdi. M. Kaşğarlının "Divani-lüğət-it-türk" əsərini "pantürkizm elementi" deyə silmək istədilər. Xalid Səid Xocayev Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it-türk" əsərini tərcümə etdiyinə görə cəzalananlar sırasında oldu. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı sonradan "mürtəce abidə" kimi damğalandı. B.Çobanzadənin "Dədə Qorqudun dili" adlı əsəri məhv edilmişdi. Stalin siyasətində bizim farsdilli klassik ədəbiyyatımıza münasibət daha yumşaq idi. 1941-ci ildə N.Gəncəvinin 800 illik yubileyi münasibəti ilə görülən tədbirlərin mahiyyəti də bunu sübut edir. Türkçülük emosiyasını və sevgisini öldürmək lazım idi. Böyük rus dilçisi Y.Polivonov Qırğız dastanı olan "Manas"la bağlı araşdırma aparmışdı. Və 20-yə qədər dil bilən (1963-cü ildə onun əfvi ilə əlaqədar həmkarlarının və dostlarının SSRİ Ali Məhkəməsinə yazdığı məktublarda çin, fin, hind, bütün türk və bir çox avropa dillərini bildiyi göstərilirdi.) şərqşünas alim "Dilçilik terminləri lüğəti" hazırlamışdı. Bu elmi xidmət Y.Polivonovun həyat tarixçəsində "cinayət" statuslu oldu.

Repressiya qurbanlarının sorğulanmasında iki qəribə sual vardı. Sorğulamanın ana sualları: 1."1917-ci ilə qədər nə işlə məşğul idiniz?" 2."Bəs 1917-ci ildən sonra nə işlə məşğul oldunuz?" Təəccüblü olanı isə o idi ki, mühakimə olunan insanlar həyatlarının hər iki mərhələsi üçün günahkar hesab edilirdi. 1) İnqilabdan əvvəl məlum SSRİ ərazisindən kənarda fəaliyyətin olubsa (təhsil, iş, elmi-siyasi, mədəni əməkdaşlıq və s.) – şübhəlisən. 2) İnqilab baş verdi və sən bu hadisəyə öz "töhfə"ni vermədin –günahkarsan. 3) Sovet sistemini və rus əsarətini qəbul etmirsən, tarixini, dinini, dilini bərpa edib müstəqil xalq kimi mövcud olmaq istəyin var – artıq cinayətkarsan!

Repressiya faciəsi haqqında bədii ədəbiyyatda xeyli sayda əsər var. Lakin, Corc Oruelin "1984" romanı qədər bu rejimin anatomiyasını, mahiyyətini açan, obrazını yaradan ikinci bir nümunə tapmaq çətin olar. Corc Oruell İkinci Dünya müharibəsi illərində BBC telekanalında və "Observer" qəzetində işləmişdi. 1943-cü ildə sovet dövlətinin lideri İosif Stalin haqqında "Heyvanıstan" romanını yazır. Əsər 1945-ci ildə çap olunur və yazıçıya böyük şöhrət qazandırır. Yazıçı kimi məşhurluqdan sonra da o yenidən jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirir. 1948-ci ildə isə dünyanın 70-dən çox dilinə tərcümə edilən və müəllifinə əbədi şöhrət qazandıran "1984" romanını yazır. Totalitar qaydalarla idarəetmənin insana və insanlıq tarixinə vurduğu sarsıntılı zərbələri Oruell incə və dəqiq müşahidələr, siyasi uzaqgörənlik, fəlsəfi və analitik təhlillər, ideyaverici və təlqinedici ştrixlər əsasında faş və ifşa edə bilmişdir.

Alimləri "vətənə xəyanət" üstündə həbs edir və güllələyirdilər. Bəraət illərində isə onları tam əks mövqedə təqdim edirdilər. Məsələn, 1963-cü ildə SSRİ-nin baş prokuroru A.Rudenkoya bir qrup alimin (Y.Yanşansin, K.K.Yudakin, B.M.Yunisəliyev, B.A.Kaverin və b.), yazarın ünvanladığı məktublarda da dövrün siyasətinə uyğun olaraq türkçü professoru "marksist", "leninçi-bolşevik", "sosializmi alqışlayan sovet alimi", "Kommunist partiyasının bütün qərarlarını birmənalı qəbul edən vətəndaş" və s. bu kimi təqdimatlarla tanıtmağa cəhd edirdilər.

1937-ci ildə isə daha genişmiqyaslı təhdidlərə start verildi. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı yaradıçılıq birliyi funksiyasını mexaniki olaraq itirdi və sırf inzibati, siyasi-ideoloji təlimatlandırma mərkəzinə çevrildi.

İttifaqın digər respublikalarında da "aktual ittiham tezisi" kimi dilləri dolaşan "trotskiçi", "zinovyevçi" anlayışları Azərbaycan ədəbi mühitində də bayraq kimi "dalğalanırdı".

XX əsrin əvvəllərində Qafqazın mədəni mərkəzinə çevrilmiş Bakıda anti-sovet təbliğatı bir çox istiqamətlərdə olduğu kimi, ədəbiyyat, dilçilik və digər elmi-mədəni sahələrdə də güclənmişdi. Sovet hökumətini yıxmaq istəyən daxili və xarici qüvvələr mövcud idi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultay, eləcə də bundan əvvəl və sonra Azərbaycanın elm, təhsil strukturlarında işləmək üçün "göndərilən" və ya "dəvət olunan" türkçü alimlər, ədəbiyyat, sənət adamları haqqındakı tarixi sənədlər istər-istəməz suallar doğurur. Bəzən onların bioqrafiyasında Rusiyadan, Türkiyədən, Orta Asiyadan, Avropa təhsili aldıqdan sonra dolayısı ilə yenə Türkiyədən keçib gəlməsi faktları xüsusi araşdırma tələb edir.

"1925-ci ildə Səmərqənddə keçmiş Rusiya müstəmləkəsi olan, indi də sovetlərin zülmü altında inləyən Özbəkstan, Qırğızstan, Qazaxstan, Türkmənstan, Tatarstan, Başqırdstan Dağıstan, Azərbaycan və b. bölgələri azad edib vahid bir dövlət qurmaq istəyi ilə bir gizli təşkilat qurulub. Az sonra bu təşkilatın ağırlıq mərkəzi Bakıya köçürdülüb. Təşkilatın bir çox rəhbərləri kimi Əziz Qubaydullin də Bakıya gəlməli olub"[2, 356-357].

M.Ə.Rəsulzadə rus istilasından sonra Türkiyəyə gedir və orada "Azərbaycan Milli Mühacirət Mərkəzi" yaradıb fəaliyyətini genişləndirir. Ə.M.Topçubaşov, C.Hacıbəyli, Ə.Ağayev, M. Vəkilov, M.B.Məmmədzadə, M. Əsədullayev, Ə.Əmircanov və başqa ziyalılar, ADR liderləri mühacirətdə öz əqidələrinə uyğun mübarizələrini davam etdirirdilər.

Repressiya Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də ağır və məşəqqətli sınaq isi oldu. Repressiya zamanı təkcə tarix, siyasət, ədəbiyyat hadisəsi kimi təhlil olunmamalıdır.

Bütün bu sadalananlar XX əsrin 1920-1950-ci illər reallığının qaçılmaz faktları idi. Cildlərlə kitaba sığmayan roman mövzusu (repressiya və müharibə mənzərələri) yasaq olunmuş və bu günə qədər belə öz bədii ifadəsini mükəmməl şəkildə tapa bilməmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aşnin F.D,.Alpatov V.M, Nasilov D.M.. Məhv edilmiş türkoloqlar. İstanbul, "Türk Tarix Qurumu", 2016, 300 s.

2.Kərimova T. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixindən. Bakı, "Təhsil", 2005 , 568 s.

3. Oruel C. "1984". Bakı, "Qanun", 2011, 218 s.

4. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, "Təknur", 2011, 520 s.

BUDGET EXPENDITURES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Amanova Nigr Ilham kizi
Baku State University, phd student

Key words: sustainable development, budget expenditures, , social spending, education index, beklentisi life.

The paper explored the impact of public spending on the country's sustainable development. The research was based on the fact that one of the most important issues was to define the economic priorities and ensure the efficient use of resources to ensure the future sustainable development of the country's economy. Statistical analysis shows that the economic policy implemented in recent years aims to ensure sustainable socio-economic development in the country. Formation of state budget revenues and effective use of budget expenditures have helped to maintain macroeconomic stability. Strengthening and restructuring the capacity of the real sector in order to achieve dynamic economic development aims to increase the competitiveness of the national economy. These measures contribute to the development of the non-oil sector along with the dynamic development of the oil sector.

Accelerating the adaptation of the national economy to the world economy, accelerating the adaptation of the national economy to the world economy, increasing the efficiency of the use of public budget expenditures in Azerbaijan in recent years, accelerated development of entrepreneurship, production, social and market infrastructure in some regions, increased employment, increased employment and developed market economy, Improving the social status of the population, thus strengthening the social protection of the poor, creating a targeted aid system and reducing poverty has been recorded.

The results show that the rational use of budget expenditures and the proper determination of the structure of budget expenditures and the efficiency of these expenditures may lead to a further increase in the role of budget expenditures in sustainable development.

AZERBAYCAN'DA BÜTÇE GIDERLERI VE SÜRDÜRÜLEBILIR KALKINMA

Amanova Nigr Ilham kizi
Bakü Devlet Üniversitesi, doktora öğrencisi

Anahtar Kelimeler: sürdürülebilir kalkınma, bütçe harcamaları, sosyal harcamalar, eğitim endeksi, yaşam beklentisi.

Bildiride kamu harcamalarının ülkenin sürdürülebilir kalkınması üzerindeki etkisini araştırdı. Araştırma, en önemli konulardan birinin ekonomik öncelikleri tanımlamak ve ülke ekonomisinin gelecekteki sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak için kaynakların verimli kullanımını sağlamak olduğu gerçeğine dayanıyordu. İstatistiksel analiz, son yıllarda uygulanan ekonomi politikasının ülkede sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmayı sağlamayı amaçladığını göstermektedir. Devlet bütçe gelirlerinin oluşumu ve bütçe harcamalarının etkin kullanımı makroekonomik istikrarın korunmasına yardımcı olmuştur. Dinamik ekonomik kalkınmaya ulaşmak için reel sektörün kapasitesinin güçlendirilmesi ve yeniden yapılandırılması, ulusal ekonominin rekabet gücünün artırılmasını amaçlamaktadır. Bu önlemler, petrol sektörünün dinamik gelişimi ile birlikte, petrol dışı sektörün gelişimine de katkıda bulunmaktadır.

Son yıllarda Azerbaycan'da kamu bütçesi harcamalarının verimli bir şekilde kullanılmasının, bazı bölgelerde girişimcilik, üretim, sosyal ve pazar altyapısının hızlandırılmış gelişimi, artan istihdam, artan istihdam ve gelişmiş piyasa ekonomisi gibi yatırım faaliyetlerinin artmasına ulusal ekonominin dünya ekonomisine uyumunun hızlandırılması, ilkelere uyumunun hızlandırılması, nüfusun sosyal statüsünün iyileştirilmesi, böylece yoksulların sosyal korunmasının güçlendirilmesi, hedefli bir yardım sistemi oluşturulması ve yoksulluğun azaltılması yol açtığı kaydedildi.

Sonuçlar, bütçe harcamalarının rasyonel kullanımının ve bütçe harcamalarının yapısının uygun şekilde belirlenmesinin ve bu harcamaların verimliliğinin sürdürülebilir kalkınmada bütçe harcamalarının rolünün daha da artmasına neden olabileceğini göstermektedir.

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ XƏRCLƏRI VƏ DAVAMLI INKIŞAF

Amanova Nigr İlham qızı
Bakı Dövlət Universiteti, doktrant

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, büdcə xərcləri, davamlı inkişaf , sosial xərclər, təhsil indeksi, gözlənilən ömür müddəti.

Aparılan araşdırmada Azərbaycanda büdcə xərclərinin ölkənin davamlı inkişafına təsirləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı ölkə iqtisadiyyatının gələcəkdə daha dayanıqlı inkişafına nail olunması ilə əlaqədar iqtisadi prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və əldə olunan vəsaitlərin həmin istiqamətlərə səmərəli istifadəsini təmin edilməsinin olduqca vacib məsələlərdən biri olduğu əsaslandırılmışdır. Aparılan statistik təhlillər onu göstərmişdir ki, son illər həyata keçirilən iqtisadi siyasət ölkədə davamlı dinamik sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması və büdcə xərclərinin ondan səmərəli istifadə edilməsi makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasına xidmət etmişdir. Dinamik iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün real sektorun potensialının gücləndirilməsi və strukturunun yenidən qurulması milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Bu görülən tədbirlər neft sektorunun dinamik inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunmasına xidmət edir.

Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanda son illər dövlət büdcəsinin xərclərindən səmərəli istifadəsi investisiya fəallığının artırılmasına, o cümlədən ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlığın, istehsal, sosial və bazar infrastruktur sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, əhəmiyyətli sayda yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dövlət idarəetmə sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasının sürətləndirilməsinə, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, bununla belə əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, ünvanlı yardım sisteminin formalaşdırılması və yoxsulluğun azaldılmasına, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir.

Əldə olunmuş nəticələr onu deməyə əsas vermişdir ki, budcə xərclərindən səmərəli istifadə edilməsi və büdcə xərclərinin strukdurunun düzgün müəyyənləşdirilməsi, eləcədə bu xərclərin nəticəyə yönəlikliyinin təmin edilməsi büdcə xərclərinin davamlı inkişafda rolunun daha da artmasına gətirib çıxara bilər.

Giriş. Ölkə iqtisadiyyatının gələcəkdə daha dayanıqlı inkişafına nail olunmasında iqtisadi prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və əldə olunan vəsaitlərin həmin istiqamətlərə səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir. Son illər həyata keçirilən iqtisadi siyasət ölkədə davamlı dinamik sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması və ondan səmərəli istifadə edilməsi makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Dinamik iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün real sektorun potensialının gücləndirilməsi və strukturunun yenidən qurulması milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Bu görülən tədbirlər neft sektorunun dinamik inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunmasına xidmət edir. Bununla yanaşı dövlət büdcəsinin gəlirlərindən səmərəli istifadəsi investisiya fəallığının artırılmasına, o cümlədən ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlığın, istehsal, sosial və bazar infrastruktur sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, əhəmiyyətli sayda yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dövlət idarəetmə sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasının sürətləndirilməsinə, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, bununla belə əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, ünvanlı yardım sisteminin formalaşdırılması və yoxsulluğun azaldılmasına, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan verir.

Məlumdur ki, hər hansı bir dövlətin maliyyə sistemində mərkəzi yeri büdcə tutur. Bu, dövlətin fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün istifadə etdiyi pul fondudur və onun köməyi ilə iqtisadi proseslərə təsir göstərir. Dövlət büdcəsi müdafiə tədbirlərini, elmin inkişafı, təlim, hökumət və infrastrukturu maliyyələşdirir. Büdcə fondları iqtisadiyyatın struktur tənzimlənməsinin, perspektivli istehsal sahələrinin inkişafı, yeni depozitlərin və yeni texnologiyaların inkişafının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir..

Büdcə xərcləri dövlət və bələdiyyə idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsini təmin edən ehtiyacları mümkün qədər ödəmək üçün maliyyə sərvətlərinin dövlətin sərəncamında yenidən bölüşdürülməsi formasıdır. Xərclərin əsas məqsədi dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının öz funksiya və vəzifələrini yerinə yetirmələrini təmin etməkdir. Eyni zamanda büdcə xərcləri həm məcmu tələbə, həm də məcmu təklifə təsir edən vacib amildir. Bu maliyyə siyasəti ilə məcmu tədarükün və deməli ümumi daxili məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş büdcə xərclərinin daha da artması üçün ilkin şərait yaradır. Büdcə xərclərinin məcmu tələbə təsiri birbaşa büdcə investisiyaları, əhalinin ehtiyaclı təbəqələrinə sosial ödənişlər, habelə ictimai məhsul istehsalının maliyyələşdirilməsi hesabına təmin edilir. Büdcə xərcləri büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə büdcə maliyyələşdirməsinin adekvat formalarından istifadə etməklə sosial-iqtisadi proseslərə təsir göstərir. Eyni zamanda ölkədə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün katalizator rolunu oynayır.

Davamlı inkişaf konsepsiyasına baxış. Davamlı inkişaf həm davamlılıq, həm də inkişaf anlayışlarını izah etməklə bu iki anlayış arasında bir əlaqə quraraq formalaşmışdır. Davamlılıq mahiyyətcə dinamik bir anlayışdır. İnkişaf anlayışı insan həyatının səviyyəsinin artması deməkdir. İqtisadi artımla yanaşı, sosial, mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, ətraf mühitin qorunması, əhalinin təhsili, sağlamlıq problemlərinin yaxşılaşdırılması kimi məsələlər inkişaf konsepsiyasına daxildir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra əhəmiyyəti artan Birləşmiş

Millətlər Təşkilatında davamlı inkişaf konsepiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdi.

Beləki, 1970-ci illərin sonlarında davamlı inkişaf və ətraf mühit əlaqəsi beynəlxalq bir məsələyə çevrildi. İnkişaf siyasətində həll edilməli olan iqtisadi və təbii mühitin qarşılıqlı asılılığına dair 1972-ci ildə Roma Klubunun "Böyümə üçün məhdudiyyətlər" adlı məruzəsində ilk əhatəli xəbərdarlıq edilmişdir. Elə həmin il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühit konfransı, ekoloji və inkişaf arasındakı tarazlığı vurğulayan "insan mərkəzliliyi" və gələcək nəsillərin ehtiyatlarının qorunması məsələlərini gündəmə gətirdi. Davamlı inkişaf anlayışı ilk dəfə 1987-ci ildə Norveçin Baş naziri Gro Harlem Brundtlandın başçılığı ilə Dünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası (WCED) tərəfindən nəşr olunan "Bizim ortaq gələcəyimiz" (Brundtland hesabatı) adlı hesabatda rəsmi olaraq istifadə . Ancaq 1992-ci ildə Rio Zirvəsindən sonra davamlı inkişafın qlobal miqyasda aktiv siyasətə çevrilməsi mümkün oldu. 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Rioda keçirilən Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransının mühüm nəticələrindən biri olan 21-ci gündəliyi ətraf mühitin qorunması və inkişafı sahəsində yerli hökumətlərə, qeyri-hökumət təşkilatlarına və digər tərəfdaşlara təqdim edilmişdir; planlaşdırma, qərar qəbul etmə və tətbiqetmə sahələri daha təsirli funksiyalara. Kioto Protokolu ilə qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizənin çərçivəsi müəyyənləşdirilmiş və istixana qazı tullantılarının azaldılması üçün inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən həyata keçiriləcək milli siyasətlər müəyyən edilmişdir. BMT-nin Minilliyin İnkişaf Məqsədləri 2000-ci ildə BMT-nin Minilliyin Sammitində təsis edilmişdir. Rio Konfransı (BMT, 1992) qərarlarının həyata keçirilməsində daha effektiv davamlı inkişaf strategiyasının yaradılması məqsədi ilə 2002-ci ildə Yohannesburqda Davamlı İnkişaf üzrə Dünya Sammiti keçirildi.

Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətini itirmədən bugünkü ehtiyaclarını qarşılamalıdır. Bu tərif indiki və gələcək nəsillər arasında bərabərlik anlayışını ehtiva edir və mövcud mənbələrin qorunub saxlanmasını və inkişafını izah edir. Davamlı inkişafın əsas elementlərinə; İcma həyatına daha maraqlı və hörmətli olmaq, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, dünyadakı canlı növlərini qorumaq, bərpa olunmayan mənbələrin istehlakını minimuma endirmək, dünyanın daşıma qabiliyyətini qorumaq, fərdi davranış və vərdişləri dəyişdirmək, qlobal ittifaqı gücləndirmək məsələlərdəndir. Davamlı inkişaf yanaşması, qısamüddətli iqtisadi faydaları əvəz etmək üçün uzunmüddətli və nəsillərarası sosial və ekoloji faydalar, ekoloji tarazlıq ekoloji tarazlığı nəzərə alan bir prosesi inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Davamlı inkişaf bu amillərlə əlaqəli olsa da, eyni zamanda bütün ölkələr üçün bu amillərin hamısı mümkün deyil. Bundan əlavə, davamlı inkişafın reallaşmasına mane olan bəzi elementlər var. İstehlak və istehsal qaydalarının dəyişməsindəki çətinliklər, iqtisadi və sosial inkişafı reallaşdırmaq üçün təbii sərvətləri düzgün strategiya ilə idarə edə bilməmək, istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə gəlir bərabərsizliyinin artması kimi bu sahədə yaranan əngəllərdir və bu vəziyyət qlobal rifah, sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaradır.

Bütün bu kimi problemlərin həllinə dair işlər BMT-nin İnkişaf Proqramını dəstəkləyən Azərbaycan Respublikasında da uğurla həyata keçirilməkdədir. Bu problemlərin həllinə yönəlik dövlət dəstəyinin göstərilməsi isə bilavasitə dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəli bölgüsünü həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan büdcələr hazırlayarkən dayanıqlı və davamlı inkişafın hədəflərini nəzərə almaqla düzgün olmazdı. Nəticədə büdcə tərtib edilərkən iqtisadi və siyasi inkişafı paralel nəzərə alınması zərurəti yaranır.

Ümumiyətlə isə büdcə tərtib edilərkən aşağıdakı vacib məqamlara diqqət edilir:

- yoxsulluğun azaldılması yolu ilə kapitalın gücləndirilməsi;
- bazarların qeyri-kafi miqdarda qarşısını alacağı və ya təmin etməyəcəyi ictimai malların və xidmətlərin təqdim edilməsi və özəl subyektlər üçün stimullaşdırıcı siyasətlərin qəbul edilməsi;
- makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsi.

Bundan əlavə, daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi ölkənin dövlət siyasətində məsuliyyətini gücləndirir və ölkələrə maliyyə müstəqilliyinə aparan yolla getməyə imkan verir. Milli dövlət maliyyə strategiyaları davamlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsinə rəhbərlik etdiyi üçün bu istiqamətləri əks etdirməlidir.

Azərbaycanda büdcə xərclərinin davamlı inkişafa təsirləri. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi büdcə xərcləri dövlətin həyata keçirdiyi büxtəlif istiqamətli tədbirlərin maliyə bazası rolunu oynayır və davamlı inkişafa nail olmanı hədəfləyir. Dövlətin ümumi büdcə strategiyasını təşkil edən büdcə xərclərinin hər bir istiqaməti üçün ən azı üç parametr vacibdir.

- maliyyə yatırımlarının miqdarı - müəyyən bir büdcə maddəsinə (istiqamət, sektor və s.) dövlət xərcləri;

- Büdcə vəsaitlərinin alınması və istifadəsi mərhələlərində maliyyələrin bölüşdürülməsi ilə, sonra vəsaitlərin geri qaytarılmasına başlanacaq (və ya fərqli bir təsir göstərəcək) investisiya müddəti;

- büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsindən (dövlət xərcləri), habelə xərclərin hər bir konkret istiqaməti üzrə gəlirin (nəticənin) dəyəri.

Əlbəttə ki, maliyyə siyasətində sözdə bazar olmayan xidmətlərin (hökumət, müdafiə, təhsil, səhiyyə və s.) maliyyələşdirilməsi də yer alır, lakin bu sahələr də nəticə verir və ÜDM-in yaradılmasına öz töhfəsini verir.

Büdcənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilən zəruri, lakin əlbəttə ki, kifayət qədər prinsiplərdən biri xərclərin və gəlirlərin vahid dövr üçün və büdcə planlaşdırmasının bütün dövrü üçün müqayisəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, büdcə xərclərinin artması tamamilə ölkənin ÜDM-nin artımından və borc almaq imkanından asılıdır. Bundan əlavə, daxili borclanma ÜDM-dən və onun dinamikasından, əvvəlki borclanma aktlarından və əhalinin real gəlirlərinin dinamikasından da asılıdır. Bununla yanaşı, xərclərin və əldə edilmiş nəticələrin ardıcıl olaraq ardıcıl müqayisə edilməsi büdcə xərclərinin səmərəliliyinin dəqiq qiymətləndirilməsini təmin etməyəcək, bu cür qiymətləndirmə əsasında maliyyənin bəzi maddələrlə və ya hansı miqdarda artırılmalı və ya azaldılacağını söyləmək olmaz. Bundan əlavə, müxtəlif maddələr üzrə büdcə xərcləri - iqtisadi inkişaf sahələri, müxtəlif fəaliyyət sahələrində investisiya axını kimi, bir-biri ilə qarşılıqlı təsir bağışlayır, hər hansı digər inkişaf prioritetinin nəticəsini artırır və ya zəiflədir. Bu baxımda Azərbaycanda büdcə xərclərinin strukturunu nəzərdən keçirək. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 1. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, milyon manat

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	201
Xərclər-cəmi	192,8	428,4	764	2140,6	11765,9	17784,5	17751,3	17594,5	227 1,6
o cümlədən:									
İqtisadiyyata	52,7	52,6	89,4	444,7	4889,9	6408,8	4124	4394,3	782 7
Təhsil	37,1	75,2	181,8	372,5	1180,8	1605,1	1754,4	1742,7	196 6
Səhiyyə	15,5	29,7	40,9	115,3	429,2	708,2	702,5	704,7	709,

Sosial müdafiə və sosial təminat	35,1	36,5	139,3	304,9	1123	1857,2	2645,2	2350,2	215 ,7
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	5,1	9,8	20,6	50,6	168,4	272,4	687,4	253,3	299,
elmə	1,1	3,9	9,3	28,8	92,8	113,2	110,2	109,8	117,
Məhkəmə hakimiyyəti,hüquq-mühafizə və prokurorluq	2	40,6	74,4	206,4	668,5	1105,7	1117,1	1177,6	131 ,4
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanmasına	2,6	17,6	37	123,9	303	430,9	470,1	552,2	627,
Sair xərclər	41,6	162,5	171,3	493,6	2910,3	5283	6140,4	6309,7	772 ,6

Büdcə xərclərinin dörd qrupunu məcmu formada (sahələr üzrə) ayırmaq olar:

1) sosial-mədəni sahə (elm və təhsil, mədəniyyət və idman, uşaq müəssisələri, mənzil-kommunal təsərrüfatı və sosial infrastruktur, tibb);

2) iqtisadiyyatın stimullaşdırılması (sənaye və nəqliyyat, enerji sistemləri, rabitə və telekommunikasiya, kənd təsərrüfatı, o cümlədən meşə təsərrüfatı və balıqçılıq);

3) hərbi xərclər (müdafiə sənayesi kompleksi, ordu, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi,)

4) idarəetmə (mərkəzi və yerli icra orqanları, dövlət qurumları və s.).

Cədvəldən göründüyü kimi, 2018-ci ildə büdcə xərclərində əsas pay sahibi olaraq iqtisiadi yönümlü sahələr təşkil etmişdir. Belə ki, ümumi büdcə xərclərinin 34.4 faizi iqtidadi fəaliyyətə, 23.1 faizi sosial sahələrə, 12.9 faizini idarə etmə sisteminin saxlanmasına və yerdə qalan digər sahələrə xərclənmişdir. Xərclərin bu cür bölünməsi isə bilavasitə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə xidmət göstərir.

Onu da qeyd edək ki, budcə xərclərinin illər üzrə dinamikasını nəzərədn keçirdikdə aydın olur ki, 2016-cı böhran illəri istisna olmaqla digər illər üzrə büdcə xərclətinn xüsusi mütamadi olaraq artmış və bu budcə xərclərinin artması eyni zamanda büdcə xərcləri sosialyönümlü olmaqla yanaşı, iqtisadidi inkişafı və ətraf mühitin mühavizəsi kimi dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına hədəfləmişdir. Qeyd edək ki, dayanıqlı inkişafı ölçmək üçün ən vacib göstəricilərdən biri BMT İnkişaf proqramı tərəfindən qəbul edilmiş indeks insan inkişafı indeksidir. İnsan inkişafı indeksi isə özündə təhsil, sağlamlıq və iqtisadi rifah indekslərinin məcmusu şəklində ölçülür. Bu araşdırmada biz Azərbaycan Respublikasında büdcə xərclərinin

Davamlı inkişafın bu göstəricilərə təsirlərini qiymətləndirməyə çalışmışıq. Qeyd etdiyimiz kimi, davamlı inkişafın təmin edlməsində əsas istiqamətlərdən biri də sosial sahələrə yönəldilən büdcə xərclərinin bu sahələrin inkişafına təsirlərinin öyrənilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda ümumi təhsil sisteminin müasir dövrün tələb və çağırışlarına uyğun inkişafı ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş hədəflərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi daim diqqətdə saxlanmış, onların reallaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü təşkilati və əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Dövlət dəstəyi ilə yeni məktəblərin inşası, o cümlədən ucqar yaşayış məntəqələrindəki yararsız vəziyyətə düşmüş azkomplektli məktəblər üçün modul tipli binaların quraşdırılması, eləcə də ümumtəhsil məktəblərinin əsaslı təmiri və maddi-tədris bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində aparılan işlərin ardıcıl davam etdirilməsi bütövlükdə ümumi təhsilin infrastrukturunun yenidənqurulmasına, təlim-tərbiyə şəraitinin, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, pedaqoji kollektivlərdə iş əzminin yüksəlməsinə müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Ötən müddət ərzində ümumtəhsil məktəblərinin 142 mindən artıq müəlliminin bilik və bacarıqlarının diaqnostik qiymətləndirilməsi başa çatdırılaraq əməkhaqları artırılmış, bölgələrdəki məktəblərə 2015-2017-ci illərdə 11 mindən çox müəllimin göndərilməsi pedaqoji kadrlara olan ehtiyacın ödənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Görülmüş tədbirlərlə əlaqədar vaxtilə təhsilin keyfiyyəti baxımından fərqlənməyən bir sıra rayon və şəhərlərdə son illər ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üzrə buraxılış imtahanlarının nəticələrində, bütövlükdə isə ali və orta ixtisas müəssisələrinə qəbulda müəyyən müsbət dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır.

Dövlət ümumtəhsil məktəblərində məktəbəhazırlıq qruplarının yaradılması, tam orta təhsilin təmayülləşdirilməsi, eləcə də fənlərin məzmununun təkmilləşdirilməsi, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin, idrak fəallığı və dünyagörüşünün genişləndirilməsi, milli mənəvi dəyərlər zəminində tərbiyəsi istiqamətində pilot layihə və müsabiqələrin təşkili, məktəb-valideyn, məktəb-ali məktəb əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, yerli təhsil orqanları və ümumi təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi sahəsində məqsədyönlü işlərin aparılması, ölkədaxili fənn olimpiadaları sisteminin yenidənqurulması sayəsində uğurların yüksəlməsi, dünya fənn olimpiadalarında və digər beynəlxalq bilik yarışlarında şagirdlərimizin davamlı olaraq mükafata layiq yerlər tutması, beynəlxalq qiymətləndirmələrdə müsbət göstəricilərin ilbəil artması, yaradıcı fəaliyyətin stimullaşdırılmasına, sağlam rəqabətin yaradılmasına və qabaqcıl pedaqoji təcrübələrin üzə çıxarılmasına xidmət edən təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə qrant müsabiqəsinin, həmçinin pedaqoji mühazirələrin keçirilməsi, eləcə də 2017-2018-ci dərs ilinin təhsildə keyfiyyət ili elan edilməsi ümumi təhsilin keyfiyyətinin daim diqqətdə saxlanmasının real nümunəsidir. Bütün bunlar nəticəsi olaraq davamlı inkişafın əsas bölmələrindən biri olan təhsil indeksinin də də inkişafa nail olunmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2. Büdcədə təhsil xərcləri və təhsil indeksi dinamikası

	2010	2014	2015	2016	2017	2018	
Təhsil xercleri	4889,9	7598,7	6408,8	4124	4394,3	7822,7	159,98

təhsil indeksi	0,659	0,673	0,68	0,685	0,689	0,694	0,03
büdcə xərclər	11765,9	18709	17784,5	17751,3	17594,5	22731,6	193,20
insan inkişafı indeksi	0,732	0,746	0,749	0,749	0,752	0,754	0,02

Cədvəldən göründüyü kimi ölkəmizdə dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin həcmi 2018-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən təxminən 60 faizədək artmışdir. Bunların nəticəsi ilsraq təhsil indeksi 0.02 bənd yaxşılaşaraq 0.659-dan 0.694-ə qədər yüksəlmişdir. Digər təhsil sahəsində həyata keçirilən uğurlu islahatların nəticəsi digər inkişaf göstəricilərindədə yüksəlişin olduğunu görmək olar. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın icrasına başlanılmasının beşinci ilində Azərbaycan dövləti artıq Qlobal Rəqabətlilik Hesabatında 140 ölkə arasında 69-cu yerdə qərarlaşıb. Ölkəmizin mövqeyi 12 indikatordan 9-u üzrə yaxşılaşıb. Hətta dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrinin göstəricilərindən də yüksək olub. Məsələn, təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinə əsaslanan "Bacarıqlar" indeksi üzrə ölkəmiz ümumilikdə 54-cü yerə, bu kateqoriyanın tərkib hissəsi olan rəqəmsal bacarıqlar üzrə 15-ci, tədrisdə tənqidi düşüncə üzrə 27-ci, bacarıqlı işçilər tapmaq asanlığı üzrə 31-ci, məzunların bacarıqları üzrə 32-ci, ibtidai təhsildə müəllim-şagird nisbəti üzrə 48-ci yerə yüksəlmişdir.

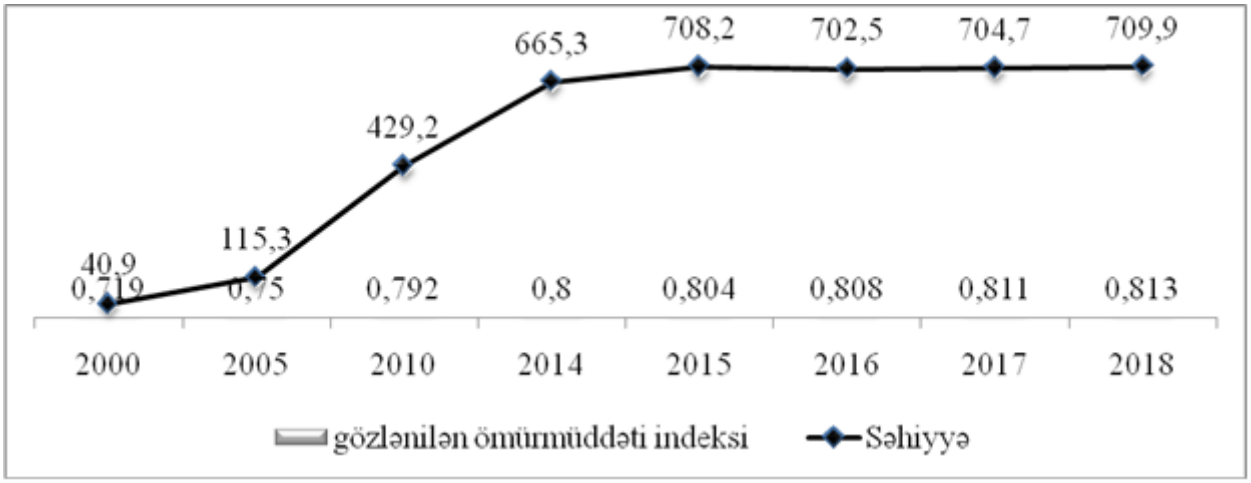

Şəkil . Azərbaycan Respublikasında gözlənilən ömür müddəti indeksinin dinamikası

Davamlı inkişafın digər göstəricilərindən olan sağlamlıq və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması istiqamətində də müxtəlif irəlliləyişlərə nail olunmuşdur. Bu isə öz əksini insanların gözlənilən ömür müddəti indeksində öz əksini tapmalıdır.

Belə ki, ölkədə dövlət büdcəsinində səhiyyə sisteminin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş xərcləriin həcmi 2018-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən təxminən 18 dəfəyədək, 2010-cu ilə nisbətən isə 2 dəfəyədək artmışdırdır. Ümumiyyətlə isə 2000-2018-ci illər ərzində büdcədən ayrılan səhiyyə xərclərinin ümumi həcmi 7181, 5 milyon manatdan artıq olmuşdur.

Bütün bunların nəticəsi olaraq azərbaycanda gözlənilən ömür müddəti indeksi 2018-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən 0.094 bənd, 2010-cu ilə nisbətən isə 0.021 bənd yaxşılaşmışdır.

Nəticə.

Bütün bu qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki, ölkədə davamlı inkişafın təmin edilməsində büdcə xərclərinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Ən əsası isə budcə xərclərində səmərəli istifadə edilməsi və büdcə xərclərinin strukdurunun düzgün müəyyənləşdirilməsi, eləcədə bu xərclərin nəticəyə yönəlikliyinin təmin edilməsi büdcə xərclərinin davamlı inkişafda rolunun dahada artmasına gətirib çıxara bilər.

- Ədəbiyyat

1. De Kruijf H.A., Van Vuuren D.P. (1998) Following Sustainable Development İn Relation To The North-South Dialogue: Ecosystem Health And Sustainability İndicators. Ecotoxicology and Environmental Safety 40: 4–14 3. Jacob T.J., Abel R. (2002) Sustainable Development And Health: An Indian Perspective. Lancet 360(24):638-9.
2. Jeffery J. (2006) Governance For A Sustainable Future. Public Health 120: 604- 608.
3. Litsios S. (1994) Sustainable Development İs Healthy Development. World Health Forum. 15(2):193-5.
4. Nemli E. (2006) Sürdürülebilir Gelişme: Ekonomi İle Çevre Arasındaki Denge. www.kalder.org/genel/Esra%20Nemli%20Oturum%205E%20Windows %20XP.ppt – (erişim tarihi: 24
5. Mikayilov F. G. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İlk Mesleki Eğitim Kurumlarının Finansmanına Dair Bazı Meseleler International Multidisciplinary Congress of Eurasia which held by "Young Scholars Union" between 1 to 5 September 2015 in (IMCOFE'15: INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONGRESS of EURASIA) , səh.78-84 , Skopya-2015
6. Mikayılov F. Q. Çoxölçülü meyarlar əsasında yoxsulluq və onun qiymətləndirilməsi problemləri. Bakı: 2017.səh. 204
7. Over M. (1991) Economics for Health Sector Analysis. The World Bank, Washington.
8. Porritt J. (2005) Healthy Environment – Healthy People: The Links Between Sustainable Development And Health. Public Health 119: 952
9. Price C., Dube P. (1997) Sustainable Development And Health: Concepts, Principles And Framework For Action For European Cities And Towns. EUR/ICP/POLC060305a – European Sustainable Development and Health 10. rthcoming). D Thesis in Social Policy and Administration. University of Nottingham Kumarian Pres.
10. Wilde J., Boydell L., Rugkasa J. (2006) Integrating Sustainable Development And 20: 601-603 Series: 1.
11. Achieving Broad-Based Sustainable Dev 13. WHO (1992) Our Planet, Our Health. Report of the WHO Comission on Health and Environment. Geneva. 14. WHO (1994) Basic Documents. 40th Edition, Geneva.

CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS FOR THE FORMATION OF BILATERAL INTERSTATE TRADE AND ECONOMIC COOPERATION

Huseynov Ilkin Adul Oglu
Azerbaijan State University Of Economics, Phd Student

ÖZET

Dünyanın herhangi bir ülkesinde olduğu gibi, ülke ekonomisinde ikili ticaret ve ekonomik işbirliği sorunlarının incelenmesi Azerbaycan'da özel bir önem taşımaktadır. Azerbaycan-Almanya ekonomik ve ticari ilişkileri, ülkemizdeki diğer ülkelerle birlikte öldüğü için dinamik olarak gelişen işbirliği alanlarından biridir. Azerbaycan, Güney Kafkasya'da Almanya'nın en önemli ekonomik ve ticari ortağıdır. Almanya Federal Ekonomi ve Enerji Bakanlığı'na göre, 2018'de Almanya'nın Güney Kafkasya ülkeleriyle ticaret cirosundaki payı yaklaşık % 71 idi.

Aynı zamanda Alman Federal Ekonomi ve İhracat Kontrol Ofisi'ne göre Azerbaycan, 2018 yılında petrol üreten ülkeler arasında 8 cı sırada yer alıyor. 2018'de Azerbaycan'dan Almanya'ya yaklaşık 3 milyon ton ham petrol ihraç edildi.

Son yıllarda, iki ülke arasındaki en yüksek karşılıklı ziyaretlerin yanı sıra, Azerbaycan'ın iş fırsatlarını ve Made in Azerbaijan markasını tanıtmak için Almanya'da düzenlenen iş forumları, ikili ekonomik ve ticari ilişkilerin daha da genişlemesine önemli bir katkı sağlıyor ilişkiyi yeni bir seviyeye taşıyor.

SUMMARY

Being one of the most diverse countries in the world, reviewing binary trade and economic cooperation issues in the country economy is of particular importance in Azerbaijan. The economic and trade relations between Azerbaijan and Germany are one of the areas where dynamically developing interactions with other countries in our country have died. Azerbaijan is the most important economic and trade partner of Germany in the South Caucasus. According to the Federal Economy and Energy Ministry of Germany, in 2018, Germany's share in the South Caucasus trade was 71%.

At the same time, according to the German Federal Economy and Export Control Office, Azerbaijan is ranked 8th in 2018 among petrol producing countries. In 2018, 3 million tons of petrol was released from Azerbaijan to Germany.

In recent years, as well as high-visibility visits between the two countries, business forums and the Made in Azerbaijan branded business forums in Germany have been a major contributor to the further expansion of bilateral economic and trade relations.

Keywords: world economy, international economic integration, international regional studies, foreign economic relations

Introduction. In modern conditions, when the global crisis covers all large regions of the world, the study of the problems of bilateral trade and economic cooperation of national economies is of particular importance. This is primarily due to the fact that the creation of large economic blocs is too politicized, which makes it extremely difficult to successfully develop bilateral trade and economic cooperation between individual countries, including Azerbaijan and Germany.

At the same time, it is difficult to study the problems of bilateral cooperation between individual countries in isolation from the world and international integration processes.

Main part. From these positions, it seems appropriate to begin research with a conceptual and categorical apparatus, which may include "world economy", "world economy", "international economic integration", "international regional studies", "foreign economic relations", etc. In addition, Relations with the above categories are such concepts as "world trade", "international trade", "foreign trade", etc.

Currently, in the economic literature, there is no single approach to the definition of the concepts of "world economy", "world economy". Here are some of them:

"The most widespread understanding of the world economy is as a set of national economies interconnected by a system of international division of labor, economic and political relations ..." The world economy is interpreted as a system of international economic relations, as a general, universal connection between national economies "..." A more interpretation of the concept of the world economy defines it as an economic system in which production, exchange, and consumption of goods on a global scale takes place " [1, p.8-9]

One cannot disagree with the above definitions since indeed the world economy is a complex economic system and is a combination of national economies, which acts as a single integrated system. When the conversation is about the global economy, the problems of economic relations between different national economies, based also on the principles of a holistic system, come to the fore.

Studying the problems of the world economy and the world economy, it should be emphasized that they are primarily based on the international division of labor. In the beginning, the division of labor was developed in certain regions of the country, and then throughout the country. Subsequently, it grew into the international division of labor, went beyond the borders of one country, increased the scale of its activities and gradually transformed from a system of international trade into world trade.

And, as a number of scientists rightly notes, "Economic science at one time developed a classification of the international division of labor into three main types: the international division of labor of a general type, i.e. in the areas of production is dictated primarily by the natural, natural and geographical conditions of production; in the division of labor of a private type, along with natural ones, technological and qualification factors become more and more important, international specialization is emerging in certain sectors, sub-sectors and types of production, a qualitatively new base for the international exchange of goods and services arises and expands, their assortment is diversified, and the growth of trade between countries; the transition to the international division of labor of a single type involves specialization in individual operations (parts, components, assemblies, components) and technological stages ... At the present stage, a new, fourth type of international division of labor is emerging, associated with the development of new information technologies, and at the threshold of the fifth innovative stage of development. " [2, p. 8-9]

V.P. Voronin believes that there are opinions that the basic factors determining the development of the world economy and the world economy are: the level of technological development of the subjects of the world economy, the ability to reproduce new knowledge; development of new information technologies and communications; deepening the international division of labor and its forms; level of economic development of countries; skill level of the workforce; natural resource potential of the country; geographical location of the country; participation in the processes of international economic integration; system of institutional forms.

Sometimes the world economy is considered as a socio-economic system consisting of such categories as integrity, a common goal, and the multiplicity of its elements, hierarchy, structuralism, uneven development, and dynamic equilibrium. [3]

Hence, in our opinion, the global economy can be considered as a single and complex system that includes various subsystems and elements, and at the same time emphasizes interconnectedness and interdependence in order to increase their efficiency.

At the same time, the world economy can be considered as an objective, regular trade and economic need for relations between countries, which is based on the bilateral interest of states.

The definition of the category "international economic integration" seems difficult, as the basic concept of which is the category "integration". It is noted in the economic literature that integration is usually understood as the processes of convergence of national economies that have overcome state and economic borders, where the following main areas are highlighted: integration is seen as a phenomenon observed in the most diverse conditions and regions of the world and encompassing the most diverse types and groups of societies and states; integration is seen as a more specific phenomenon, related primarily to the rapprochement and unification of modern states with a democratic system and market economy since these conditions contribute to the closest, most stable and peaceful rapprochement of states; integration is seen primarily as a process of forming a community of states in Western Europe, which led to the formation of the EU. [4]

The following categories are usually considered the methodological basis of integration: federalist and intergovernmental classical theories, middle-level neo-institutional theories, and modern theories of European integration. The emergence of various integration theories is closely related to the formation of a European integration system. [5, p. 28-30]

It should be noted that the beginning of European integration can be considered the overcoming of long-term tensions between countries such as France and Germany, and then other countries. In addition, integration has become possible in the context of the socio-economic development of many sectors of society. [6]

Thus, we can conclude that integration is a complex and multifaceted concept, of which economic integration is an integral part. We share the point of view of E.A.Semak, who believes:

"In order to understand the essence of economic integration, it seems that one should show what this category is as a form of socialization, on the one hand, on the other hand, it is necessary to specify integration as a form of socialization, and reveal its content and specificity. To solve the tasks set, it is necessary, firstly, to clarify the relationship between economic integration and socialization of production, and secondly, to establish its relationship with specific forms of socialization: division of labor, specialization, concentration, centralization, cooperation, combination. ... "integration" is a form of socialization that is an order of magnitude higher than simple forms of socialization and quite complex. If concentration, combination, cooperation are simple forms of socialization, then integration is the highest, complex, functional form. " [7]

Speaking of international economic integration, in our opinion, it is necessary to more deeply explore various theories, concepts, and schools in this area.

In recent years, the concept of international regional studies, which consists of a combination of geographical, economic, social, and other approaches, has also developed.

When studying the problems of international regional studies, special attention should be paid to the following basic principles:

- The principle of economic functionality in order to form significant territories;
- development of regional policies based on the geographical and economic situation of individual countries;
- identification of optimal economic regions in the economic space of a state;
- the study of efficiency issues and their impact on individual territorial entities;
- regulation of complex economic problems by state regulation methods.

The global approach to solving the problems of international regional studies should include the main provisions of geopolitical theory. This provision is based on the German school of geopolitics and the views of its ancestor, researcher F. Ratzel, who believed that the substantiation of the main processes occurring in states and regions should be carried out from the perspective of assuming factors of the constant tendency of the external environment to territorial expansion, which could lead to the absorption of more small and weak regions, either by a neighboring region within the framework of a single state-legal space or by a neighboring country. [8]

In the context of globalization, it is difficult to imagine a state that would not participate in world economic relations and, naturally, in foreign economic relations. In economic literature, foreign economic relations are usually understood as the totality of all possible forms of state participation in the MTR through trade, economic, monetary, financial, industrial cooperation of a country with other states.

In the context of globalization, the role and place of the state in the international division of labor are determined by the following main factors: compliance with the level of development of productive forces and the nature of production relations; degree of labor efficiency in industries producing goods; volume of domestic and foreign markets; definition of structure; attraction of modern innovative investment technologies and capital. [9]

Thanks to foreign economic relations, the state performs the functions of accelerating scientific and technological progress and introducing modern technologies in the sectors of the economy, satisfying the country's requests for goods and services, which are absent on the domestic market for a number of reasons; establishment of the production process of exported goods, the cost of which will be lower than the cost of local goods.

Foreign economic relations are preceded by the concept of foreign economic policy, which, according to A.G. Avsharov, is understood as: “a targeted comprehensive program of actions of the legislative and executive authorities to achieve strategic goals for the development of the national economy and increase the efficiency of the wind farm. It is implemented both in the domestic financial and production sphere through budgetary, monetary, customs and tax instruments, as well as in the sphere of international cooperation through foreign trade, foreign investment, foreign exchange, and other foreign economic operations. [10, p. 18]

It is noted in the economic literature that “foreign economic policy is a deliberate action by the state to determine the regulatory regime for foreign economic relations and optimize the country's participation in the international division of labor. Foreign economic policy is aimed at solving problems associated with the use of the benefits of the international division of labor. With its help, it is possible to provide economic and practical conditions that facilitate the adaptation of national capital to changes in international markets. Foreign economic activity is an integral part of economic and foreign policy as a whole. ” [11, p.6]

The main basis of foreign trade policy is the implementation of foreign trade transactions, which is carried out as follows:

- usually in foreign currency international transactions are carried out in accordance with a certain rate;

- at the level of national states, certain restrictions on international transactions may be introduced, but not affecting local transactions;

- any state can carry out monetary and financial reform in order to reduce the rate of inflation that ensures the country's economic growth;

- In order to introduce products to foreign markets, each country must adapt its export products to international standards. [13, p.6-7]

Conclusion

The conduct of foreign economic policy is based on the use of various levers, among which the following can be distinguished:

- tariff methods, which are a set of goods and services taxed by customs duties;
- additional tariff methods, which in addition to customs duties include various payments and areas;
- price regulation, which contribute to the elimination of speculative prices and fully protect the interests of local producers;
- currency-banking methods, which are based on the variation of exchange rates when performing various foreign trade transactions;
- barrier methods aimed at national economic security;
- methods of a legal nature that comply with international foreign trade standards;
- Other methods and tools of conducting foreign trade policy include licensing, quality control, etc. [14, p.6-9]

Thus, we made attempts to study the conceptual and categorical apparatus of such basic concepts as “world economy”, “world economy”, “international economic integration”, “international regional studies”, “foreign economic relations” and group a number of theories and concepts into this area.

Literature:

1. Lipatov V.A. International Economic Integration M.: Eurasian Open Institute, 2011, - 150p.
2. Melnikov A.A. State regulation of the economy M.: Eurasian Open Institute, 2010, - 165p.
3. Voronin V.P. and others. World economy M: Yurait. 2010, - 184s.
4. Avdonin V.S. The main theoretical approaches to integration studies.
5. Shchegortsov V.A. World economy M: UNITY DANA. 2012, - 528s.
6. Chernikov G.P., Chernikova D.V. Very large transnational corporations and the modern world. M.: Economics. 2008, -400s.
7. Semak EA Current trends in the development of international economic integration
8. Bocharov V .. Investments. SPB .: Peter. 2010, -384s.
9. Aker D. How to get around competitors. SPB .: Peter. 2012s-352s.
10. Bityukov S. Economics of Germany. Economics and life. 2007., No. 34.
11. Melnikov A.A. Foreign economic policy of the state.
M.: Eurasian Open Institute. 2011, -408s.
12.Ionova A.F. etc. Accounting and taxation and analysis foreign economic activity of the organization M.: Unity, 2012, - 415s.
13.Nikolaeva I.P. World economy. M.: Unity-Dana, 2012, -399s.
14. Frank S. Entrepreneurship without borders. M.: Olympus Business 2008, -270s.

İNTERYERİN TEKSTİL DEKORLANDIRMASI VƏ "*TUAL DE JÜİ*" ÜSLUBU

Nərgiz AĞAYEVA

Azərbaycan Memarlıq –İnşaat Universiteti,
"Dizayn" kafedrasının dosenti, AMİ-nin üzvi, memar

Açar sözlər: tekstil, pərdə tərtibatı, klassik parça növləri, "otaq geyimi", toxunma effekti, ornament bolluğu, mühafizə qapaqları, harmonik uyğunluq.

Tekstil – interyer dekorunun ən universal elementlərindən biridir. Müasir texnologiyalar hesabına müxtəlif çeşiddə, ən qeyri-adi faktura və rəsmdə parçalar istehsal etmək mümkündür. Parçalar müasir və klassik tərtibatda yerinə yetirilərək, müxtəlif fakturalı və istənilən rəng çalarında həllini tapmaqdadır.

Tekstil dedikdə; interyer tərtibatında istifadə olunan *bütün pərdə çeşidləri, yumşaq mebel üzlükləri, taxt və çarpayı örtükləri, yastıq və mütəkkələr* və s. dekor tərtibat həlləri nəzərdə tutulur. İnteryerdə parçalar vasitəsilə müxtəlif əhval-ruhiyyə və ecazkar üslub görkəmləri yaratmaq mümkün sayılır.

Parçaların – ipəyin, zərxaranın, məxmərin zənginliyi və təmtərağı Şərq bazarlarından Avropa evlərinə köçmüşdür. Axı Şərq üslubunda evlər parçalarla zəngin olur, pəncərələr, mebel, divarlar və döşəmələr parça ilə bəzədilir. Şərqdə parçalar mürəkkəb naxışlı, ağır olur, döşəkçələr, örtüklər isə xüsusi naxışlı olaraq muncuq və ipəklərlə tərtib edilir.

Avropa parçaları rəng həllərinə görə daha solğun, az naxışlı olurdu. Bu günkü parça istehsalında üslub, model, rəngarənglik cəhətdən sonsuz müxtəliflik mövcuddur. Dəb təmayüllərinə baxmayaraq, keyfiyyətli klassik parça növləri hər zaman aktuallığı ilə fərqlənmişdir. Təbii liflərdən olan; *kətan, pambıq, yun, ipək* parçalar interyerə hər zaman rahatlıq, məxsusi abı-hava və təmtəraq gətirməyə qadirdir. Təbii liflərlə yanaşı, geniş çeşiddə sintetik liflərdən (*akril, viskoza, poliestr* və s.) olan parçalar da üstünlük təşkil edir. Sintetik lifli parçalar təbii lifli parçalara nəzərən daha möhkəm və dayanıqlı sayılır. Müasir dövrdə həm təbii, həm sintetik, həm də qarışıq lifli parça çeşidləri öz təyinatına uyğun istifadə olunmaqdadır.

İnteryerdəki dekorativ parçaları – bəzən, əhval–ruhiyyə yaradan «otaq geyimi» də adlandırırlar. Hər hansı parça növü; sıx *toxunuşlu, qalın, yumşaq, nahamar və ya hamar, rəsmli, toxunma* və s. məkandan alınan ümumi təəssürata böyük təsir göstərir. Bir sözlə, tekstil nümunələri interyerə tamamlıq və bitkinlik verən vacib interyer elementi sayılır.

İnteryer tərtibatı üçün parça seçimində tekstura və toxunma effektini nəzərə almaq mütləqdir. Adətən, hamar və sıx toxunuşlu materiallar möhkəm və alicənab təsir bağışlayır. Məxmər parça, yatağından (luflərin toxunma istiqaməti) asılı olaraq işığı uda və ya əks etdirə bilir. İri toxunuşlu parçalar effektivliyi ilə cəlbedilən, xırda naxışlı parçalar isə bir rəngin illüziyasını yaratmağa qadirdir.

Rənglərin, naxışların, ornamentlərin və teksturanın bolluğu parçaların kombinə edilməsində də geniş imkanlar açır. Bir faktı qeyd edək ki, müxtəlif parçaların istifadəsində onların ümumi cəhətlərini (*tekstura, naxış və ya ton*) nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Teksturalarına görə bir-birlərindən fərqlənən parça növlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: *kətan, pambıq, müslin, çit, peysli, məxmər, ipək, dəməst, velvet, yun, fransız tiki, qobelen, tafta, orqanza, ipək, hind ipəyi, jakkard, qabardin, tül, tvid, fetr, atlas, şifon, şenil, viskoza, denim, neylon, poliamid, akril, və s.*

Müasir texnologiyalar - tekstil səthinin **"teflon"** adlı maddə ilə üzlənməsini də həyata keçirir. Bu cür örtük vasitəsilə parçaları; *yağlardan, sudan, kimyəvi təsirlərdən, qələvilərdən, gün şüalarından və yanğından* mühafizə etmək mümükndür.

Zaman keçdikcə, pərdələrin modeli və növləri də dəyişmiş, pəncərələrin pərdə tərtibatı daha da təkmilləşmişdir. Bəzək və dekor elementi olmaqla yanaşı, pərdələr həmçinin, *soyuqdan, yad nəzərlərdən müdafiə, istiliyi mühafizə vəzifələrini icra edir, estetik təəssürat* funksiyalarını da özündə cəmləyir.

Tarixi müəyyənliyə görə interyer tərtibatı haqda ilkin məlumatlar, bizim dövrə, İntibah dövründən gəlib çatmışdır. Cəmiyyətdə, memarlıq və incəsənətdə baş verən əsaslı ideoloji dəyişikliklər, pərdələrin tərtibatına da təsir göstərməyə bilməzdi. Həmən dövrdən; Avropada müxtəlif interyer müxəllafatlarına; *aksessuarlara, parçaların harmonik uyğunluğuna, ümumi dekorativ tərtibata* böyük diqqət yetirilirdi.

Intibah dövründə həmççinin, zahiri və daxili taxta pəncərə **mühafizə qapaqları** (ставни) meydana gəldi. Bu qapaqlar interyeri yağış, külək, qar və kəskin günəş şüalarından mühafizə məqsədini daşıyırdı.

XVI əsrdə nazik parçaların icadı ilə **"tül"** (qardin) pərdələrin istehsalını həyata keçirmək mümkün oldu. Nazik müslin, qaz kimi parça növlərindən tikilən pərdələr günəş şüaları və kənar baxışlardan müdafiə məqsədi daşıyırdı. Onları qarmaqlar vasitəsilə metal karnizlərdən asırdılar. Bu cür pərdələr vahid parça təbəqədən ibarət olub, XVII ə. 50-ci illərində dəbdə idi.

İntibah dövründə hava yellənmələrindən mühafizə məqsədilə qapılara "**portyerlər**" asılırdı (portyer – *italyan və fransız* sözü olub, "porte"- qapı deməkdir). Portyerlər üçün əsasən, *qalın, işığı keçirməyən, sıx toxunuşlu, havalandırmaya dayanıqlı* olan məxmər tipli parça çeşidlərindən istifadə olunurdu.

İntibah, Barokko, Rokoko dövrünün kral və əsilzadələri üçün tərtib olunan **Baldaxinli çarpayı modelləri** (baldaxin – yunan sözü "*konops*"olub, - ağcaqanad deməkdir) – mülkiyyətin ən dəyərli elementi sayılırdı. Kral ailələrinə məxsus olan baldaxinli yatağın zəngin dekoru – onun sahibinin yüksək təbəqəyə məxsusluğundan və statusundan xəbər verirdi. Baldaxinlə bəzənmiş çarpayi-yataqlar izdihamlı görkəmdə tərtib olunaraq, *nəzər–diqəti cəlb etmək, zəngin irsə mənsubluq və dəbdəbə təəssüratı yaratmaq* məqsədi daşıyırdı. Adətən, bu cür yataqlar yatmaq üçün deyil, nümayiş üçün nəzərdə tutulurdu. Baldaxinlərin hazırlanması isə, həddən ziyadə sənətkar səyi və külli miqdarda saray vəsaiti hesabına başa gəlirdi. Baldaxinlər üçün geniş çeşiddə; *zərxara, bahalı parça çeşidləri, səlis taxta işləməli çarpayı elementləri, külli*

miqdarda döşəklər (qalın və nazik), əl işi olan müxtəlif naxışlı tikmələr və s. elementlər işlədilirdi.

Şimal ölkələrdə **baldaxinlər** - soyuq və hava yellənmələrindən, müxtəlif cücü və böcəklərdən mühafizə məqsədilə qurulurdu.

Orta əsrlərdən - çimmək və paklanmaq mərasimlərə qoyulan qəti qadağalar, natəmizlik, antisanitar vəziyyətin bərqərar olmasına şərait yaratmışdı. Bu cür vəziyyət kəskin infeksiyalı xəstəliklərin artmasını, artıq qarşısıalınmaz etmişdi. Yalnız, Ampir üslubu dövründə, baldaxinlərdən imtinaya icazə verildi. Buna əsas səbəb, baldaxinli yataq-çarpayıların tozu özündə saxlaması, cücü və böcəklərin artması, xəstəliklərin kəskin vüsət alması idi. Getdikcə, baldaxinlər daha sadə, yalnız estetik, dekoratov funksiya daşıyan – **poloqlarla** əvəz olundu.

İntibah dövrünün sonuna yaxın, yeni pəncərə elementi olan – l**ambreken** meydana gəldi. Daha sonra, pərdə elementləri olan; **girlyandalar, kaskad və qalstuk** elementləri də tərtibata daxil oldu. Dekorativ elementlər olan girlyanda və lambrekenlər – Yunan mədəniyyətindən miras götürülmüşdür. Bu elementlər pərdələrə zərif və təmtəraqlı görkəm verir, onları daha da izdihamlı göstərirdi.

Zaman keçdikcə, tül parçalarla yanaşı, məxmər və atlas parçalar da meydana gəldi. Pambıq parçalara "**trafaret**" üsulu ilə müxtəlif rəsmlərin həkk olunması icad olundu.

Barokko dövründə pəncərələr, dekorlandırmada müstəqil interyer elementi kimi vacib sayılırdı. Tekstil sənayesində inkişaf və Hindistandan olan idxal hesabına məxsusi portyer parçaları tətbiq olunmağa başladı.

Barokko dövrünün pərdələri, "*teatral*", "*daha zəngin*" kimi dəyərləndirilirdi. Karniz və lambrekenlər pəncərə dizaynında əsas elementlərə çevrildi. Karnizlər taxtadan düzəldilirdi. Lambrekenlər isə, nişastalı parçalardan hazırlanır, saçaq və haşiyələrlə, fırça və qotazlarla , büzmələrlə tərtib olunurdu.

Praça üzərində "qızılı" və "gümüşü" saplarla tikmə sənəti olan – **pozument** - Fransada Kral XIV Luinin (Lyudovik) hakimiyyəti dövründə vüsət aldı.

XVII əsrdə ilk dəfə ftansız rəssamı **Daniel Moro** tərəfindən - "**feston**" – parçanı dalğavari büzmək üsulu kəşf edildi. Günkəsici konstruksiya kimi isə, taxta çərçivələrə yağla hopdurulmuş parça təbəqədən istifadə olunurdu.

Rokoko dövründə interyer və pəncərələrin tərtibatı, özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. 1754-cü ildə **Tomas Çippendeyl** (mebel üzrə tərtibat ustası) tərəfindən **rokayl** (balıqaulağını xatırladan) formaların tətbiqi ilə tağvari əyintili, çətin karniz və lambreken formaları meydana gətirildi.

Yığılan pərdə modelləri içərisində isə "**roma pərdələri**" və yığılan **qardinlər** çox dəbdə idi. Pambıq və ipək parçalarla yanaşı, velbet və qobelenlər də meydana gəldi.

Tual de Jui ("Tual de Jui") üslubu.

Tual – fransız sözü olub, *"toile"* – parça, təbəqə, kətan deməkdir, *"jouy"* – isə **Jui an Joza** (Jouy en Josas) Paris ətrafı əyalət adından götürülmüş bir ifadədir. Bu əyalətdə - üzərində; *bitki, heyvani naxışlı, ya da mifoloji və tarixi süjet* təsvirli pambıq parça istehsalı üzrə ilk fabrika yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir. Müasir zamanda "Tual de Jui" ticarət markası olmasına baxmayaraq, o, yenə də süjetli parçalar üçün fransız klassik-əyalət üslubu kimi asossiasiya olun.

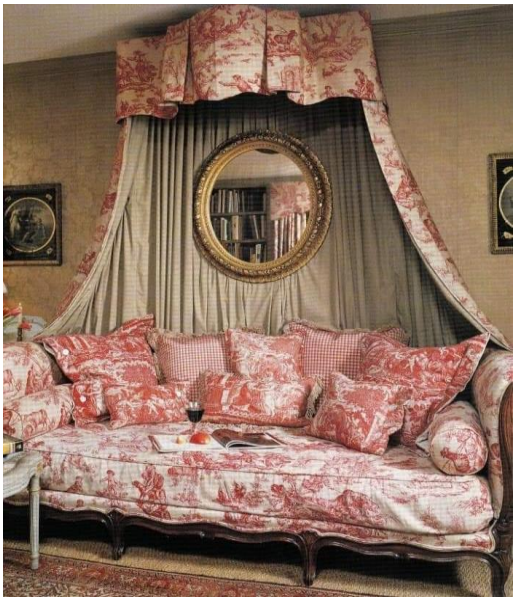

XVII əsrin sonlarında ənənəvi ipək və pambıq parça manufakturaları arasında olan rəqabət, Kral XIV Lyudoviki parça ixracına (əsasən Hindistandan) qadağa qoymağa vadar etdi. Bu tədbir öz ölkəsində istehsalın artması naminə edilən addım idi. Yeganə iri parça manufaktura rəhbərliyi, alman qravürü və rəssamı **Kristofer-Filipp Oberkampfuya** həvalə olundu. Bu şəxs, 1875-ci ildə divar üzlükləri üçün çap dəzgahını da icad etmişdi. Bu icad vasitəsilə parça istehsalı da tezliklə vüsət almağa başladı.

"Tual de Jui" parçalarına olan diqqət və məşhurluq, məxsusi rəsmlərin dizaynı ilə bağlı idi. Rəsmlərin müxtəlifiiyi isə dəbdən asılı olaraq dəyişə bilirdi. Belə ki, XVIII əsrin ortalarında əsas mövzu – *gül mənşəli* təsvirlərlə bağlı idi. Daha sonra, *ovçu və örüş səhləri* məşhurluq əldə etməyə başladı. Ampir üslubu dövründə, parçalarda mifoloji təsvirlər üstünlük təşkil etdi. Fransız İnqilabından sonrakı dövrdə isə, parçalar – gündəlik baş verənlərin əksi olan, özünəməxsus rəsmli qəzetləri xatırlatmağa başladı.

Süjet və rəsmlərin yaranmasında məşhur (**Jean-Baptiste Huet**) və az məşhur rəssamlar iştirak edirdilər.

Ənənəvi Jui parça rənglərində; açıq fonda bütün ***qırmızı və bənövşəyi*** çalarlar üstünlük təşkil edirdi. Lakin getdikcə, rəng palitrası artaraq, yeni çalarlar əldə etdi.

Getdikcə, parça fakturaları da dəyişikliyə məruz qaldı. Pambıqdan başqa; *ipək, müslin, çit, kətan* üzərində də süjetli təsvirlər həkk olunmağa başladı. "Tual de Jui" – yeganə marka istiqamətidir ki, süjetdə naxış təkrarlığına imkan verilmir. Jui dizaynında; *aktivlik, aksent və ritm* kimi xassələr önəmli götürülür və bu konsepsiyaya dəqiq riayət olunur.

Bu cür motivli tekstil çeşidləri, əsasən; *kantri, provans* kimi interyer üslub tərtibatlarında aktuallıq kəsb edir. Həmçinin, bu parçalardan yaradılan; *örtüklər, lambrekenlər, divar üzlükləri, baldaxinlər, pərdələr və yastıqlar da* interyerə qeyri-adi ifadə və görkəm verir.

Fransada “Tual de Jui” motivli parçalara və tekstil çeşidlərinə, geyim və aksessuarlara həsr olunmuş musey də fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT:

1.Ağayeva N.Ə. İnteryerin dizayn tərtibatı və avadanlığın təşkili (azərb. və rus dillərində), Metodik vəsait, Bakı, 2007.
2.Ağayeva N.Ə. İnteryer mühitinin dizaynı (azərb. və rus dillərində), Dərs vəsaiti, Bakı, 2013.
3.Ağayeva N.Ə. İnteryer qrafikası (azərb. və rus dillərində), İllüstrasiyalı albom-metodik vəsait, İstanbul (Meqa), 2014.
4.Ağayeva N.Ə. Mebel və onun interyerdə optimal təşkilat prinsipləri, Bakı şəh. “Max-ofset” nəşr evi, 2019
5.А.А. Барташевич, А.Г. Мельников. Основы художественного конструирования. Минск, «Высшая щкола»,1978.
6.Казаринова В.И. Красота, вкус, экономика. Москва, Экономика, 1985.
7.Буймистру Т.А. Колористика: цвет-ключ к красоте и гармонии М.; Издательство «Ниола -Пресс», 2008.
8.Чарльз Т. Рэндалл Оконные занавесы, Иллюстрированная энциклопедия, Москва, Издательство «Ниола-Пресс», 2007.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ПОЭМАХ ПУШКИНА «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН» И «ЦЫГАНЫ»

Гюльмира КУРУОГЛУ
Университет Докуз Эйлюль, Отделение русского языка и литературы, Измир, Турция

Эсмиральда САДИЕВА
Университет Докуз Эйлюль, Высшая школа иностранных языков, Измир, Турция

АННОТАЦИЯ
В данном исследовании проводится анализ двух очень разных пушкиских женских образов – это Татьяна Ларина из поэмы «Евгений Онегин» и Земфира из поэмы «Цыганы». Анализируется их жизнь, взгляды на мир, нравственные ценности, отношение к людям, к любви, их решение по отношению к любимому человеку.
Два разных женских образа обобщает одно очень ценное чувсво - это чувство любви. Однако отношение к любви и долгу – то, что разделяет этих героинь. А.С. Пушкин в своих лирических строках с большим мастерством передает нам чувства героинь и не дает свою оценку «верности» или «неверности» их решений, оставляя это читателю.
Ключевые слова: А.С. Пушкин, женские образы, поэма «Цыганы», «Евгений Онегин»

ALEKSANDR PUŞKİN'İN "YEVGENİ ONEGİN" VE "ÇİNGENELER" ESERLERİNDE KADIN İMAJININ KARŞILAŞTIRILMASI

Gülmira KURUOĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi, Rus dili ve Edebiyatı Bölümü,
Esmiralda SADİYEVA
Dokuz Eylül Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,

ÖZET
Kadın imajı, tarih boyunca tüm halkların şairleri ve yazarları tarafından ele alınmıştır. Rus edebiyatı ve kadınların imajı hakkında konuşacak olursak, elbette Puşkin'in eserleri üzerinde durmamız gerekir. Puşkin kaleme aldığı eserlerinde, çağının kadın imajını mükemmel bir şekilde tasvir etmiştir. Bu bağlamda özellikle değerli olan, şiirsel bir biçimde kahramanlarının duygularını, sevinç ve hüzünlerini okuyucuya aktarmakla kalmayıp, şiirlerinde inanılmaz ustalıkla okuyucuyu kahramanlarının dünyasına sürüklemesidir.
Bu çalışmada, Puşkin'in iki farklı eserinden, iki çok farklı kadın imgesi analiz edilmektedir; "Yevgeni Onegin" şiir-romanından Tatyana Larina ve "Çingeneler" şiir-romanından Zemfira karakterleri. Bu kahramanlar kimdir, hayatları nasıldı, aşka yaklaşımları nasıldı ve sevdikleri ile ilgili kararları neydi?
Tatyana Larina, zengin olmayan asil bir ailenin, evlenecek yaşta olan kızıdır ve ailesiyle birlikte yaşamaktadır. Tatyana kitap okumayı sever, hatta sadece okumakla kalmaz adeta okuduğu kitapların sayfalarında yaşardı. Onegin ile tanıştıktan sonra Tatyana ona aşık olur. Onu içtenlikle seviyordu ama Onegin Tatyana'nın duygularını karşılıksız bırakmıştı.

Yıllar geçer, Tatyana saygın bir generalin eşi olmuştur. Kocasını sevmiyor, ama ona saygı duyuyordu. Yıllar sonra bir baloda Onegin aniden "yeni" Tatyana'yı görür. Ona aşık olur ve aşk mektupları yazmaya başlar. Tatyana'dan kocasını terk etmesini ve ona gelmesini bekliyor. Ama Tatyana, Onegin'i sevmeye devam etmesine rağmen, kocasına sadık kalır. Ona şöyle der: "Seni seviyorum, yalan söylememe gerek yok, Ama bir başkasına aitim; Bir asır ona sadık kalacağım." Bu sözlerle, dürüstlük, sadakat ve karakterinin gücünü gösterir. Puşkin', Tatyana'nın karakterini çok takdir ediyor ve onu kendi düşüncesine göre ideal kadın olarak görüyordu. Şair şöyle yazıyor: "Beni affedin: Sevgili Tatiana'mı çok seviyorum."
Peki ya Puşkin'in diğer kahramanı Zemfira kimdir? Zemfira, tutkulu, özgür ruhlu, özgürlüğüne düşkün, soğukkanlı, neşeli bir kadındır. Kara gözlü çingene Zemfira, Rus Aleko'ya aşık oluyor. Zemfira Aleko'yu çok seviyor ve onu göçebe çadır yaşamına getirir. Onların bir bebekleri dünyaya gelir. Ancak zamanla Zemfira'nın Aleko'ya karşı olan duyguları azalır: "Sevgisi beni sıkıyor. Sıkıldım; kalbim özgürlük istiyor...". Zemfira başka bir çingene gence aşık olur ve onunla gizlice buluşur. Aleko onları yakalar ve kıskançlıktan çılgına dönerek her ikisini de öldürür.
Bu iki farklı kadın imajını ortak kılan aşk duygusudur. Öte yandan bu iki kahramanı birbirlerinden ayıran ise sevgi ve sorumluluklarına olan tutumlarıdır.
Puşkin şiirsel biçimde yazdığı bu iki romanında büyük bir ustalıkla kahramanlarının duygularını okuyucuya aktarır, lakin kahramanların aldığı kararların "sadakati" veya "sadakatsizliği" ile ilgili her hangi bir değerlendirmede bulunmayıp, değerlendirmeyi tamamen okuyucuya bırakmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Puşkin, kadın imajı, şiir, "Çingeneler", "Yevgeni Onegin".

ВВЕДЕНИЕ

Женские образы всегда воспевались поэтами и писателями всех времен и народов. Если говорить о русской литературе, и об образе женьшины, то конечно же нужно остановиться на проиведениях А.С. Пушкина. А. С. Пушкин в своих призведениях потрясающе выразил место женщины в обществе своей эпохи. Особенно ценны в этом смысле его поэмы, которые в поэтической форме описывают чувства, мысли, душевные сметения, радости и печали своих героев и с неумоверным мастерсвом уводят читателя в мир его гороев.

В данном исследовании проводится анализ двух очень разных пушкиских женских образов – это Татьяна Ларина из поэмы «Евгений Онегин» и Земфира из поэмы «Цыгане». На сколько бы эти два женских образа не были разны и противоречивы, их обобщает одно очень ценное чувсво - это любовь. И автор в свох лирических строках с большим мастерством передает нам чувсва своих героинь.

Кто же эти героини, какова их жизнь, и как они отнеслись к любви и каково было их решение по отношению к любимому человеку?

Образ Татьяны Лариной

Татьяна Ларина - дворянка, девушка из небогатой семьи. *"...Ох, мой отец! доходу мало..." "...А мы… ничем мы не блестим, Хоть вам и рады простодушно..."*. Татьяна с семьёй живут в своем имении в глубинке России: *"В глуши забытого селенья"*. Об отце героини Пушкин говорит: *"Был добрый малый, в прошедшем веке запоздалый"*, а мать показывает всю в заботах о хозяйстве. Жизнь семейства протекала мирно и спокойно.

Нередко *“и потужить, и позлословить, и посмеяться кой о чем*” к Лариным приезжали соседи. В такой атмосфере и воспитывалась героиня.

Татьяна Ларина - простая провинциальная девушка: *"...За то ль, что в милой простоте. Она не ведает обмана..."*

Окружающие считают Татьяну странной, но при этом недурной, симпатичной девушкой: *"...Ее находят что-то странной, Провинциальной и жеманной, И что-то бледной и худой, А впрочем, очень недурной..."*. Татьяна не отличается классической красотой, как ее сестра Ольга. У Татьяны своя, особая красота: *"...Ни красотой сестры своей, Ни свежестью ее румяной, Не привлекла б она очей..."*

В обществе Татьяна ведет себя дико, печально и молчаливо, в обществе она чувствует себя одиноко: *"...Дика, печальна, молчалива Как лань лесная боязлива, Она в семье своей родной Казалась девочкой чужой...", " Вообрази, я здесь одна, Никто меня не понимает "*

Татьяна любит и чувствует природу. Природа воодушевляет ее мечтательность, соответствует ее уедененному характеру, простоте и естественности: *"Татьяна (русская душою, Сама не зная почему) С ее холодною красою Любила русскую зиму... "*

Она мало играла с детьми, не занималась рукоделием, не интересовалась модой: *"Но куклы даже в эти годы Татьяна в руки не брала; Про вести города, про моды Беседы с нею не вела"*.

Татьяна любит читать. Это было единственным ее развлечением: *"Ей рано нравились романы; Они ей заменяли все; Она влюблялася в обманы И Ричардсона и Руссо"*. Татьяна живет страницами прочитанных ею книг, представляет себя на месте их героинь, создает для себя образ романтичного избранника.

Татьяна хорошо знает французский язык, как и все образованные дворяне. При этом она плохо говорит по-русски, потому что среди русских дворян было принято общаться на французском языке: *"Журналов наших не читала И выражалася с трудом На языке своем родном..."*.

Татьяна - умная и волевая девушка: *"...Умом и волею живой..."*. Татьяна - своенравная девушка: *"...И своенравной головой И сердцем пламенным и нежным..."*. Татьяна - искренняя, доверчивая и невинная девушка: *"... Души доверчивой признанья, Любви невинной излиянья; Мне ваша искренность мила..." "...Что так доверчива она..."*

Юная Татьяна - это пылкая, страстная натура. Она не умеет управлять, "властвовать" собой: *"...Учитесь властвовать собою..." (совет Онегина Татьяне)*

Татьяна Ларина - мечтательница, девушка с большим воображением: *"...Моей мечтательницы милой..." "...Что от небес одарена. Воображением мятежным..."*. Татьяна - упрямая девушка: *"...Как удержать негодованье Уста упрямые хотят..."*

Татьяна очень дружна со своей младшей сестрой Ольгой: *"...подруга стольких лет, Ее голубка молодая, Ее наперсница родная..." (об Ольге)*.

В свободное время Татьяна помогает бедным людям: *"...Когда я бедным помогала..."*

Татьяна - девушка на выданье. По словам няни, Татьяне пора выходить замуж: *"... Как быть? Татьяна не дитя Пристроить девушку пора..."*.

Ключевым событием романа является встреча Онегина с Татьяной. Юная Татьяна влюбляется в Евгения Онегина. Она любит Евгения искренне и не шутя: *"...За то ль, что любит без искусства, Послушная влеченью чувства..."*, *"... Татьяна любит не шутя, И предается безусловно Любви, как милое дитя..."*.

Под влиянием прочитанных ее романов Татьяна готова принять Онегина за *"совершенства образец"*, о котором давно мечтала. Под влиянием сильных чувств она решается написать своему Онегину письмо-откровение, признание в любви: *"Я к вам пишу - чего же боле? Что я могу еще сказать? Теперь, я знаю, в вашей воле Меня презреньем наказать"*. Эти известные строки Пушкина воплащают в себе искренность и мужество героини открыться в своих чувствах мужчине. Она с нежностью обращается к Евгению: *“милое виденье”, “кто ты, мой ангел ли хранитель, или коварный искуситель...”*. Татьяна искренне открывается Онегину: *“То в вышнем суждено совете... То воля неба: я твоя...”*

«Письмо Татьяны свело с ума всех русских читателей, Все в этом письме истинно и просто вместе. Сочетание простоты с истинною, которое составляет высшую красоту и чувства, и дела, и выражения» (Белинский).

Онегин сразу же увидел незаурядность, поэтичность, романтичность натуры Татьяны: *"...Напрасны ваши совершенства: Их вовсе недостоин я..."* Однако он отвергает ее чистые, искренние чувства. Она глубоко переживает разочерование, что приводит ее в душевное смятение.

После отъезда Онегина Татьяна идет в его деревенский дом, где открывает для себя нового Евгения. Татьяна начинает читать его книги и перед ней открывается новый мир, которого она раньше не знала. Эти книги (*"Но показался выбор их ей странен"*) не были похожи на ее романтические романы, где герои были благородные, добродетельные, верные долгу и чести, способные совершить подвиг. В книгах Онегина *"...отразился век, И современный человек Изображен довольно верно С его безнравственной душой, Себялюбивой и сухой, Мечтанью преданной безмерно, С его озлобленным умом, Кипящем в действии пустом"*. Посещением его дома для Татьяны открывается новый Евгений. Если раньше она видела в нем идеального героя, похожего на персонажей ее любимых романов, которые *"в единый образ облеклись, в одном Онегине слились"*. То теперь Татьяне *"открылся мир иной"* - противоречивый душевный мир современного человека. В этих книгах, в которых *“Онегина душа себя невольно выражала”*, открылся ей и другой его характер. Не смотря на разочерование она продолжает любить его.

Проходит два года и Татьяна предстает перед читателем княгиней на одном из светских вечеров – женой богатого князя, уважаемого генерала. Выйдя замуж, Татьяна становится богатой и знатной дамой: *"...Как изменилася Татьяна! ... Кто б смел искать девчонки нежной В сей величавой, в сей небрежной Законодательнице зал?"*

Изменилась ли Татьяна? С одной стороны – конечно – это видная дама, а с другой стороны в ней не изменилась простота, естественность: *"Без взора наглого для всех, Без притязаний на успех, Без этих маленьких ужимок, Без подражательных затей. Все тихо, просто было в ней..."*. Ее муж по праву гордился своей женой *“и нос и плечи*

подымал вошедший с нею генерал”. Её муж хороший человек, однако она не любит его, но уважает: *"... Мечтая с ним когда-нибудь Свершить смиренный жизни путь!.."*.

Онегин внезапно видит "новую" Татьяну. Он влюбляется в нее и шлет ей любовные письма. Онегин надеется, что Татьяна бросит мужа ради него. Но Татьяна остается тверда и верна супругу. Но Татьяна просит Онегина оставить ее в покое, хотя продолжает его любить. Татьяна призается Онегину, но остается верной мужу. Она говорит Онегину: *"Я вас люблю, (к чему лукавить?), Но я другому отдана; Я буду век ему верна"*. Этими словами она показывает честность, верность и силу своего характера.

Чувство долга, ответственность перед людьми берут верх над любовью. Она не может быть счастливой, принеся несчастье другому человеку, своему мужу, который *“в сраженьях изувечен”,* гордится ею, доверяет ей. Она никогда не пойдет на сделку со своей совестью. «Татьяна: это тип твердый, стоящий твердо на своей почве. Она глубже Онегина и, конечно, умнее его. Пушкин даже лучше бы сделал, если бы назвал свою поэму именем Татьяны, а не Онегина, ибо бесспорно она главная героиня поэмы» (Ф. М. Достоевский).

Сам Пушкин очень ценит характер Татьяны, которая является для поэта идеалом женщины. Поэт пишет*: "Простите мне: я так люблю Татьяну милую мою"*. «Положительный образ женщины, конечно, не случайно проходит через почти все творчество Пушкина. Бесполезно подыскивать ему литературные прототипы, если бы поэт не видел им соответствий в русской действительности. Надо полагать, что «опорным образцом» его самой излюбленной героини должна была быть реальная женщина, совершенно по-особому любимая и уважаемая им» (Дьяканов И.М.)

Образ Земфиры

Какова же Земфира - другая героиня А.С. Пушкина?

Земфира – страстная, вольная, легкомысленная, беспечная девушка: *"Она привыкла к резвой воле, Она придет...", "...сердце воли просит..."*

Земфира веселая, "дитя" в душе: *"Веселья детского полна, Как часто милым лепетаньем Иль упоительным лобзаньем Мою задумчивость она В минуту разогнать умела!..", "Утешься, друг: она дитя."*

Земфира - бедная цыганка: *"А девы... Как ты лучше их И без нарядов дорогих, Без жемчугов, без ожерелий!"*

Черноокая цыганка Земфира свободолюбивая, как и люди ее табора: *"Будь наш — привыкни к нашей доле, Бродящей бедности и воле..."*

Пушкин сравнивает образ Земфиры с образом птицы*: "Птичка божия не знает ни заботы, ни труда, хлопотливо не свивает долговечного гнезда, в долгу ночь на ветке дремлет; солнце красное взойдет, птичка гласу Бога внемлет, встрепенется и поет"*. «В этой небольшой зарисовке заложены основные черты образа цыганки. Она свободолюбива, ветрена, но живет по закону Бога» (Белова И.В.)

Земфира живет в таборе со своим старым отцом. Её мать бросила их, когда ей не было и года и убежала с другим цыганом.

Для Земфиры любовь - это радостное и шутливое чувство, а не "горестное и трудное": *"Ты любишь горестно и трудно, А сердце женское — шутя."*

Однажды юная Земфира влюбляется в русского Алеко, который пытается сбежать от прежнего мира, и приводит его в табор. Она говорит отцу: *"Он хочт быть, как мы, цыганом, его преследует закон».* Земфира любит Алеко и *"преклоняется перед ним"*, у них рождается ребенок. Однако со временем Земфира охладевает к Алеко: *"Его любовь постыла мне. Мне скучно; сердце воли просит..."*.

Страстная Земфира свои чувства выражает в песенке, которую она поет, качая ребёнка: *"Старый муж, грозный муж, Ненавижу тебя, Режь меня, жги меня: Презираю тебя; Я тверда, не боюсь Я другого люблю, Ни ножа, ни огня. Умираю любя"*. Этими словами она показывает свою решительность умереть ради любви, а точнее ради свободы во всем и в чувствах тоже.

Алеко настараживает поведение жены, он говорит отцу Земфиры: *"Отец, она меня не любит. Моя Земфира охладела!...*. Отец отвечает, что что никто *" не в силах удержать любовь"*. Его жена тоже изменила ему и оставила его с ребенком: *"...только год Меня любила Мариула.... И, брося маленькую дочь, Ушла за ними Мариула.... Проснулся я, подруги нет! Ищу, зову — пропал и след. Тоскуя, плакала Земфира, И я заплакал — с этих пор. Постыли мне все девы мира....И одинокие досуги Уже ни с кем я не делил"*. Не смотря на то, что сам отец Земфиры пережил измену и страдал от этой измены всю жизнь, он не осуждает не свою сбежавшую жену и не осуждает Земфиру, так как считает, что никто *" не в силах удержать любовь"*.

Земфира, воспитанная вольной и свободной, живет только своими чувствами и даже рождение ребенка ее не меняет. Для неё нет других правил и законов, как не было их и для ее матери. И пылкая Земфира влюбляется в другого цыгана . Она начинает встречатся с ним в тайне: *"И что ж? Земфира неверна!"*

Алеко, подозревающий жену в неверности, застает ее на свидании с молодым цыганом и обезумев от ревности, Алеко вонзает в него нож, обращаясь к Земфире: *"Теперь дыши его любовью"* . Земфира на это отвечает: *"Нет, полно, не боюсь тебя! – Твои угрозы презираю, Твоё убийство проклинаю...."*. Алеко вонзает нож в неё со словами: *"Умри ж и ты!"*. И Земфира умирая восклицает: *"Умру любя..."*

Образ Земфиры сильно отличается от всех остальных женских образов классической русской литературы в целом и пушкиских жеских образов в частности. Образ образ молодой девушки в русской литературе – скромная, верная, преданная, уровновешанная, с высокими моральными критериями. Образ Земфиры полностью противоречив этим критериям. Она не верна, не скромна, не спокойна, у нее только один закон, которому она подчиняется – это свобода чувств. Она живет только сегодняшним днём, не думая о своей семье, о своем ребенке, о своем муже. Для нее самое главное – быть счастливой сегодня, потому что завтра может и не быть. Она далека от спокойной умеренной семейной жизни, «скованной» монотонностью и банальностью. Такая жизнь, как описывает поэт, обычен для её мира: её мать так же отдавшись своим чувствам покинула её и её отца, когда она только родилась. Видимо и она тоже не осуждала свою мать, как и её отец, потому что так же отдалась своим чувствам и изменила мужу. «Абсолютная свобода в любовных отношениях, не создающих никаких взаимных обязательств, никакой духовной связи между любящими, показана Пушкиным в поведении Земфиры и её матери Мариулы.» (Андрей М.) Однако эта полная свобода не приносит цыганам

счастья: *"Но счастья нет и между вами, Природы бедные сыны! И под издранными шатрами Живут мучительные сны…"*

Образом Земфиры А.С. Пушкин открывает перед читателями другой мир, другие каноны жизни, другие нравы и другие ценности. Этой поэмой поэт дает возможность читателю задуматься, выйти из «скорлупы» своего мира и подумать о том, что есть другие миры, другие судьбы, другие ценности. Тем самым Пушкин заставляет мыслить о жизни и её ценностях, о различии понимания любви для «цвилизованного» мира и «дикого» мира.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данном исследовании мы попытались проанализировать два женских образа Татьяну Ларину и Земфиру. Эти два разных женских образа обобщает одно очень ценное чувсво - это чувство любви. Однако отношение к любви и долгу – то, что разделяет этих героинь. А.С. Пушкин в своих лирических строках с большим мастерством передает нам чувства героинь. С одной стороны Татьяна, для которой верность, чувство долга и ответственности выше чувства любви, а с другой стороны Земфира, для которой чувство любовь выше всего в жизни. Поэт не дает читателю свою оценку «верности» или «неверности» решений своих героинь, а уже двести лет как заставляет читателя задуматься о человеческих ценностях.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Андрей Мария. Об имени Мариула в Поэме А. С. Пушкина «Цыганы». Catedra De Fılologıe Rusă La 60 De Anı Fılologıe Rusă XXV, c. 34-43 http://www.filologie-rusa.ro/revista/filologie%20rusa_XXV.pdf#page=34

Белинский В. Г. «Сочинения Александра Пушкина», Статья восмая, девятая http://dugward.ru/library/pushkin/belinskiy_soch_pushk.html#evgeni

Белова И.В. Земфира и Кармен: трансформация на уровне портретной характеристики. Вестник Магистратуры. Научный журнал. Филологические Науки, 2017, № 7 (70), с. 60-64 http://www.magisterjournal.ru/docs/VM70.pdf#page=61

Достоевский Ф. М. «Пушкин. (Очерк)» http://classica.rhga.ru/upload/iblock/2d8/63)%20%D0%94%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9F%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD.pdf

Дьяканов И.М. «Об истории замысла «Евгения Онегина» http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/isa/isa-070-.htm?cmd=p

Пушкин А.С. «Евггений Онегин» https://ilibrary.ru/text/436/p.2/index.html

Пушкин А.С. «Цыганы» https://ilibrary.ru/text/445/p.1/index.html

РЕФОРМА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР КАЧЕСТВА В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ

REFORM OF EDUCATION AS A QUALITY FACTOR IN TRAINING SPECIALISTS

Шихалиева Илаха Вагиф Гызы

кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики Бакинского Государственного Университета (Баку, Азербайджан)

АННОТАЦИЯ

Хорошо известно, что прогрессивные процессы в области образования включают в себя приобретение знаний, навыков и умений. К сожалению, преподаватели часто пытаются передавать только знания в этой области, занимая ограниченную позицию в интеграции знаний и использовании межпредметных связей. Невозможно качественно подготовить специалистов без необходимых изменений в сфере обучения и воспитания подрастающего поколения. Важным направлением работы здесь является реформирование образования в целом.

Ключевые слова: система образования, Азербайджанская Республика, эффективность и качество образования.

Shikhaliyeva Ilaha Vagif

candidate of pedagogical sciences, senior teacher of the department of pedagogy of Baku State University (Baku, Azerbaijan)

ABSTRACT

It is well known that progressive processes in the field of education include the acquisition of knowledge, skills and abilities. Unfortunately, teachers often try to transfer only knowledge in this area, taking a limited position in the integration of knowledge and the use of intersubject communications. It is impossible to qualitatively train specialists without the necessary changes in the field of training and education of the younger generation. An important area of work here is the reform of education in general.

Key words: education system, Azerbaijan Republic, efficiency and quality of education.

Общеизвестно, что эффективность и качество образования в каждой стране влияет на все сферы общественной жизни. Учитывая это, одним из ключевых направлений государственной социальной политики является совершенствование управления

системой образования. Для формирования профессиональных навыков и способностей тысяч молодых людей важно учитывать влияние процессов, происходящих во всех сферах общественной жизни. Это включает качество жизни, престиж профессии, карьерный рост, ситуацию на рынке труда и так далее. Особая роль таких факторов должна быть добавлена.

Система образования в Азербайджанской Республике постоянно совершенствуется. За годы независимости был принят новый Закон об образовании и принят ряд важных законодательных актов, которые заложили основу для глубоких структурных изменений в образовании.

Выпускники средней школы принимаются в высшие учебные заведения путем сдачи экзаменов каждый год. При поступлении демонстрируются знания выпускников, полученные в школе. Прием на специальность проводится на основании заработанных баллов. Анализ показывает, что молодые люди, поступившие на более престижные специальности, учатся лучше других. Давайте посмотрим на некоторые факты, чтобы описать общую картину. Согласно результатам приема Государственного Экзаменационного Центра 2012 года, из 96 471 абитуриентов 41,7% 0 набрали 100, 22,95% - 100-200, 15,6%, - 200-300, 15,5% - 300-500, 4,79% набрал 500-700 баллов [1].

Для анализа существующего положения следует опираться на общенаучные подходы и методы. В частности, целостный подход предполагает изучение профессионального образования как метода исследования на стыке социально-экономических, психологических и педагогических проблем. Важным требованием комплексного, комплексного подхода является учет взаимного влияния различных содержательных факторов, которые способствуют эффективности профессионального образования [2]. Комплексный подход использует возможности системного подхода, который является сегодня наиболее распространенным методом. В саморазвивающемся и саморегулирующемся обществе социальные взаимодействия являются достаточно сложными, но также взаимосвязанными и взаимозависимыми, поскольку традиционные условия, лежащие в основе общественного развития, взаимно дополняют друг друга: имеется в виду естественная среда и народонаселение. Здесь природные и социальные факторы неразрывно связаны. Учитывая все это, практически невозможно изучить функционирование общества, в том числе системы образования, которая является его важной частью, без системного, комплексного подхода.

В социальной политике руководства республики в сфере образования этот принцип основан на том, что проблемы не могут быть решены только путем финансирования, и

должны решаться комплексно. В связи с этим необходимо реализовать комплексный проект по модернизации образования, который обеспечивает системное решение проблем. Основная цель здесь – повысить качество образования молодежи. Чтобы достичь этого, эффективность педагогической деятельности должна измеряться с использованием новых подходов. Основной проблемой, стоящей перед системой образования республики, является институционализация формальных изменений, то есть их формализация.

Ведется работа по созданию сети органов государственного управления при органах местного самоуправления для обеспечения участия общественности во всесторонней модернизации образования в республике. Пока что эти институты не оказывают реального влияния на образовательный сектор. Предполагается, что в ближайшее время будет обеспечено их активное участие в стимулировании работы учителей, что, в свою очередь, связано с их обязательным участием в оценке качества образования. Механизм реализации этого направления заключается в следующем:

-передача некоторых важных полномочий органам общественного управления в системе образования;

- подготовка общественных кадров;

- разработка и принятие нормативной базы, регулирующей деятельность органов образования.

Бакинский государственный университет выбрал несколько приоритетных направлений в своей деятельности в рамках Болонской системы, в том числе:

- новая платежная система;

- нормативное финансирование;

- улучшение и развитие сети образовательных структур;

- новая система оценки качества образования;

- учет общественных потребностей.

Показатели качества в одном из уровней образования оказывают существенное влияние на другой. Все это взаимосвязано между собой. Во многих университетах (в том числе и в Бакинском Государственном Университете) автоматизированная система управления используется для повышения эффективности управления учебным процессом. Эта система централизует доступ, хранение и обработку необходимых материалов и формирует необходимую документацию. Автоматизированная система управления – это сложная сетевая программа, которая централизованно собирает и хранит информацию. Отдельный модуль на сервере назначается каждому структурному

подразделению через программный комплекс. Все программные модули автоматизированной системы имеют режимы доступа, которые разрешают доступ в зависимости от пользователя системы. Создание таких возможностей является предпосылкой для повышения качества образования.

Комплексное развитие образования также предполагает использование интерактивных форм обучения. В основе интерактивного обучения лежит взаимодействие участников учебного процесса с диалоговыми формами. Интерактивные методы в первую очередь направлены на развитие у студентов способности учить, усваивать и критически анализировать информацию, эффективно общаться и сотрудничать в процессе обучения.

В результате правильной организации интерактивного обучения формируются ведущие задачи и вопросы, ведется мотивационно-ориентированная подготовка студентов, идет активный поиск решения проблемы, стимулирование студенческой инициативы. В этом случае студентов и преподавателей уважают за их свободу слова, терпимость к любой позиции, есть взаимное уважение и т.д.

Таким образом, в соответствии с современными требованиями к образованию, реформы в высшем образовании должны быть систематическими и всеобъемлющими, а должности и обязанности всех участников образовательного процесса должны быть правильно определены. Способность каждого учащегося к базовому обучению должна быть должным образом оценена и мотивирована в процессе обучения. Здесь большую ответственность несут преподаватели.

Несомненно, подготовка в средней школе оказывает большое влияние на качество образования на более позднем этапе обучения. Однако известно, что организация образования, то есть материальная база высшего учебного заведения, кадровый потенциал, снабжение библиотек, лабораторий и научных центров, особенности и качество деятельности сотрудников университета, также играют здесь определяющую роль.

В целом система образования должна идти в ногу со временем и готовить каждое новое поколение. На каждом этапе реформы образования в Азербайджанской Республике совершенствуется управление, осуществляются структурные изменения, прежде всего в отношении качества обучения. Проблема получения знаний тесно связана с процессом приобретения знаний. Когнитивные процессы могут выполняться быстрее и улучшаться с помощью правильно разработанных когнитивных технологий. Многие университеты страны уже накопили достаточный опыт в этой области. Необходимо

обобщать и применять лучшие практики для повышения качества подготовки специалистов. Результаты исследований показывают, что в этом направлении еще многое предстоит сделать.

Выводы. Из сказанного можно сделать выводы о том, что как и в любой другой стране мира, одной из основных задач системы образования в Азербайджане является подготовка высококвалифицированных кадров. Это требует улучшения в обучении. С самого начала своего развития и становления перед обществом стояла задача подготовки каждого нового поколения к выживанию и развитию. Работа в этой области велась в соответствии с требованиями каждой эпохи и ведется до сих пор. Используя весь потенциал информационного общества, современная система образования обладает уникальным инструментом – разнообразными информационно-коммуникационными технологиями.

Способность человека усваивать и использовать их в своей будущей деятельности растет. Не случайно, что в прошлом веке науки о человеческом сознании, его когнитивных навыках, быстро развивались, прежде всего, в психологии, философии, логике, этике и социологии, увеличивая тем самым возможности для изучения и развития человеческого мышления. Одним из наиболее интересных и ценных аспектов здесь является интеграция многих наук в смежных областях и, следовательно, проведение необходимых исследований.

Использованная литература

1. 2012-ci ilin qəbul və buraxılış, imtahanlarının nəticələri (xülasələr, statistik məlumatlar). B,: TQDK, 2012 – 60 s.

2. Ali məktəblərdə yeni islahatlar aparılacaq // http://www.xezerxeber.com/

EFFEKTİV DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ E-DÖVLƏTİN ROLU

İ.Ü.F.D., DOS. Mübariz MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XÜLASƏ

Günümüzdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində ən təsirli yöntəmlər e-dövlət sistemi vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. Belə ki, e-dövlət cəmiyyət üzvlərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini artırır, vaxt məhdudiyyəti olmadan bu xidmətlər daha çox istifadəçiyə əlçatan olur, həmçinin cəmiyyətdə şəffaflıq və etibarlılıq yüksəlir, vətəndaşların dövlətə inamı artır. Nəticədə isə vətəndaşlar dövlətlə əməkdaşlıqda daha aktiv olurlar. Azərbaycan da öz növbəsində e-dövlət sistemini inkişaf etdirərək, həm ölkə daxilində, həm də ölkədən kənarda istifadəçilərə təqdim edilən e-xidmətlərin sayını artırmış və yüksək keyfiyyətli xidmətlərin verilməsinə nail olmuşdur.

Açar Sözlər: e-dövlət, dövlət tənzimlənməsi, e-xidmət, əlavə dəyər

ABSTRACT

Today, the most effective methods of state regulation of the economy are implemented through the e-government system. Thus, e-government improves the quality of services provided to citizens, these services become more accessible to users without time limits, transparency and reliability, as well as citizens' trust in the state increases. As a result, citizens become more active in cooperation with the state. Considering these results, Azerbaijan has developed e-government systems, increased the number of electronic services provided to users both domestically and abroad, and managed to provide quality service.

Keywords: e-government, government arrangement, e-service, value-added

GİRİŞ

Günümüzdə səmərəli idarəetmə sistemini formalaşdırmaq məqsədilə dövlətlər göstərməli olduqları xidmətləri sürətli, əlçatan və minimum xərclərlə həyata keçirməyə çalışırlar. Keçmişdə vətəndaşlar dövlət xidmətlərindən faydalanmaq üçün dövlət binalarına getmək məcburiyyətində idilər. Ancaq XX əsrin ortalarından başlayaraq kompüter və internet kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ortaya çıxması və daha sonra onların sürətli inkişafı dövlət üçün yeni imkanlar yaratdı. Xüsusilə internetdən istifadənin sürətlə yayılması məlumatların vətəndaşlar, təşkilatlar və eləcə də dövlətlər arasında mübadiləsini asanlaşdırdı və sürətləndirdi. Baş verən bu proses zamanla dövlət xidmətlərinin virtual mühitə daşınmasına və bütün istifadəçilər tərəfindən xidmətlərin elektron şəkildə təqdim edilməsinə zəmin yaratdı.

Kompüterdən istifadənin genişlənməsi və internetə çıxışın artması dövlət təşkilatlarını və yerli özünüidarəetmə orqanlarını bu sahədə fəaliyyətini genişləndirməyə və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin artıq elektron mühitə daşınmasına təşviq etmişdir (Suen, 2006). Başqa sözlə, e-dövlətin cəmiyyətə əlçatan etdiyi müxtəlif xarakterli xidmətlər əslində dövlət idarəetmə sistemində baş verən yeni və mütəmadi dəyişikliklərin ən mühüm hissəsini təşkil etməyə başlamışdır. Belə ki, bir çox sahədə olduğu kimi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları dövlət idarəetmə sistemində yeni vizyonunun qurulması və dövlət xidmətlərinin modernizasiyasını dəstəkləyən bir amilə çevrilmişdir.

E-dövlət anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

E-dövlət, dövlət xidmətlərinin istehsalı və vətəndaşlara çatdırılması zamanı informasiya və rabitə texnologiyalarından istifadə olaraq qəbul edilir. E-dövlət ədəbiyyatlarda müxtəlif formalarda - “electronic government”, “e-government”, “digital government”, “online government”, “wired government” və ya “virtual government” kimi ifadə olunur. Bəzən “ağıllı dövlət” olaraq da görülən e-dövlət daha səmərəli, effektiv və keyfiyyətli dövlət xidmətləri üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının aktiv istifadəsidir (Heeks, 2007). Haldenvanqa görə e-dövlət, əslində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının dövlət idarəçiliyində və siyasi qərarların verilməsi prosesində stratejik və əlaqələndirilmiş qaydada istifadəsidir (Haldenwang, 2006). Vhitson və Devisin fikrincə isə e-dövlət vətəndaşlara, müəssisələrə və dövlət işçilərinə səmərəli onlayn xidmət göstərən bir sistemdir (Whitson və Davis, 2001).

E-dövlətlə bağlı verilən verilən təriflərə və yanaşmalara əsasən demək olar ki, bu sistemin tətbiqi dövlət xidmətləri ilə bağlı xərcləri azaltdığı üçün ümumi dövlət xərclərini də aşağı salır. Həmçinin günümüzdə ən dəyərli dəyişkən olan vaxt amili, həm dövlət xidmətlərini göstərənlər, həm də bu xidmətdən faydalananlar tərəfindən daha səmərəli qiymətləndirilir və ona qənaət edilir. E-dövlət bütün mümkün xidmətlərin keyfiyyətini artıraraq, informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə dövlət xidmətlərini 7/24 öz müştərilərinə təqdim edir. Bu sistemdə müştəri həm vətəndaş, həm özəl şirkət, həm də müxtəlif dövlət qurumu ola bilər. Bundan başqa, göstərilən e-xidmətlər nəticəsində həm aparılan əməliyyatların sayı, həm də kağıza əsaslanan proseslərin sayı azalır. Bu isə hər şeydən əvvəl ekoloji aspektdən müsbət dəyərləndirilir.

Beləliklə, həyata keçirilən e-dövlət modeli nəticəsində eyni keyfiyyətdə xidmətlər daha çox vətəndaşa çatdırılır və bütünlükdə cəmiyyətdə şəffaflıq və etibarlılıq artır, vətəndaşların dövlətə inamı yüksəlir. Nəticədə vətəndaşların dövlətlə əməkdaşlığı daha aktiv olur.

Ədəbiyyatlarda elektron hökumətin tətbiqi prosesi üçün əsas beş mərhələ nəzərdə tutulur. Birinci mərhələdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından əsasən məlumatları yaymaq üçün istifadə olunur. İkinci mərhələ ikitərəfli ünsiyyəti özündə ehtiva edir. Bu mərhələdə hökumət elektron poçt sistemlərindən, həmçinin məlumat və məlumat ötürmə texnologiyalarından geniş istifadə edir. Üçüncü mərhələdə, dövlət məmurlarını əvəz etmək üçün maliyyə əməliyyatları və xidmətlər onlayn olaraq təklif olunur. Dördüncü mərhələdə, müxtəlif dövlət xidmətləri üfüqi və şaquli olaraq birləşdirilir. Sonuncu mərhələ isə veb əsaslı siyasi iştirakın təşviq edilməsini əhatə edən interaktiv demokratiya mərhələsidir (Torres və dg., 2006).

Əslində e-dövlətin inkişafı həm siyasi, həm də texniki cəhətdən mürəkkəb bir sistemdir. Belə ki, e-dövlətin keyfiyyəti dövlətin informasiya siyasətindən asılı olduğu kimi, istifadəçilərin təhsil səviyyəsi və onların motivasiyası kimi bir sıra amillərə əsasən də formalaşır. Buna görə də inkişaf etməkdə olan ölkələr özlərinin e-dövlət strategiyalarını xüsusilə formalaşdırmaqda maraqlı olurlar.

Azərbaycanda e-dövlət strategiyası

Müasir texnologiyanı güclü bir vasitə kimi istifadə edərək, biliyə əsaslanan qərar qəbuletmə prosesi ilə daha yüksək əlavə dəyər yaradan cəmiyyətə, həmçinin qlobal rəqabətə davamlı və yüksək rifaha sahib bir ölkəyə sahib olmaq əsas hədəflərdən biridir. Bu hədəfə çatmaq üçün ölkədə informasiya və rabitə sektorunun inkişafına xüsusi diqqət ayrılmış və bu sektorda əsas kapitala investisiyaların həcmi daima yüksək olmuşdur.

Cədvəl 1. İnformasiya və rabitə sektorunda əsas kapitala investisiyaların və əlavə dəyərin həcmi

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Əsas kapitala investisiyalar,milyon manat	212,0	310,8	319,0	200,7	157,5	335,3	199,4	171,9	441,5
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə), milyon manat	791,6	828,9	945,1	1011,9	1070,9	1087,7	1058,1	1144,0	1242,7

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/communication/ (10.12.2019)

Cədvəl 1-dən də görüldüyü kimi, bəzi illərdə azalma müşahidə edilsə belə, 2010-cu ildə bu sektorda əsas kapitala qoyulan investisiyaların həcmi 212 milyon manat olduğu halda 2015-ci ildə 335,3 milyon manat, 2018-ci ildə 441,5 milyon manat olmuşdur.

Bu sektorun inkişafına göstərilən xüsusi qayğı nəticəsində informasiya və rabitə sektorunda əldə edilmiş əlavə dəyərin həcmi 2010-cu ildə 791,6 milyon manatdan 2015-ci ildə 993,3 milyon manata və 2018-ci ildə isə 1242,7 milyon manata yüksəlmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda e-dövlətin tətbiqi zamanı beynəlxalq təcrübə geniş öyrənilmiş və bu istiqamətdə hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)"nı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qeyd edilən proqramla bağlı Sərəncamı, həmçinin 23 may 2011-ci il tarixində imzalanmış "Dövlət orqanlarının və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən yaradılan publik hüquqi şəxslərin elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və digər müxtəlif sənədlər bu sahənin düzgün təşkilinə və tənzimlənməsinə xidmət etmişdir. Belə ki, bu hüquqi bazalar ölkədə modern və çevik idarəetmə bazasının qurulmasına, dövlət orqanlarının və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən yaradılan publik hüquqi şəxslərin fəaliyyətində şəffaflığın yüksəldilməsinə və korrupsiya kimi neqativ və qeyri-sağlam

mühitin aradan qaldırılmasına xidmət etməsi məqsədilə elektron xidmətlərin miqyasının artırılmasının zəruriliyi qeyd edilmişdir (http://e-qanun.gov.az/framework/21716).

Beləliklə, aparılmış islahatlar nəticəsində Azərbaycanda qurulmuş e-dövlət sistemində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə xidmətlər yüksək keyfiyyətdə və elektron qaydada göstərilməyə başlandı. Göstərilən elektron xidmətlər tərəflər arasında münasibəti sadələşdirmiş və şəffaflaşdırmışdır. Bu sistemi daha da sadələşdirmək məqsədilə dövlət orqanları tərəfindən təqdim edilən e-xidmətlərin bir yerə toplandığı "Elektron Hökumət" portalı yaradılmışdır.

Elektron hökumət portalında göstərilən e-xidmətlər hər bir təşkilat üçün müxtəlif sayda və miqyasdadır.

Cədvəl 2. Elektron hökumət portalında bəzi qurumların göstərdiyi elektron xidmətlərin sayı

Təşkilat	E-xidmətin sayı	Təşkilat	E-xidmətin sayı
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi	65	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	22
Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi	39	Dövlət İmtahan Mərkəzi	21
Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi	35	Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi	18
Səhiyyə Nazirliyi	31	Dövlət Dəniz Administrasiyası	17
Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi	27	"Azərsu" ASC	15
Ədliyyə Nazirliyi	26	Dövlət Gömrük Komitəsi	13

Mənbə: https://www.e-gov.az/az/services (14.12.2019)

Cədvəl 2-də əks olunduğu kimi, ölkədə hüquqi və fiziki şəxslərə ən çox e-xidmət təqdim edən qurum hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətidir. Burada e-xidmətlər sistemdə vergi bəyannamələrinin, hesabat və vergi öhdəliyinin yaranmaması haqqında arayışların vergi orqanına onlayn təqdim edilməsi; gəlir və ya mənfəət vergisinin hesabatının verilməsi müddətinin uzadılması barədə ərizələrin qəbulu; Çağrı Mərkəzində vergidən yayınma halları və vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkəti (hərəkətsizliyi) barədə müraciətlərin qəbulu; "Vergi partnyorluğu Sazişi"nin bağlanılması üçün ərizələrin qəbulu kimi müxtəlif istiqamətli əməliyyatlar aparıla bilər.

Yuxarıda qeyd edilən xidmətlər ümumilikdə dövlət tərəfindən cəmiyyət üzvlərinə göstərilmiş sürətli və keyfiyyətli xidmətlərin ümumi dəyəri ilə bağlıdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. İnformasiya və rabitə sektorunda göstərilmiş xidmətlərinin dəyəri və xidmətlərin həcmi

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Əhaliyə göstərilmiş xidmətlərinin dəyəri (faktiki qiymətlərlə), milyon manat	798,8	804,3	978,0	1038,1	1045,0	993,3	942,8	1066,4	1050,3
İnformasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi (müqayisəli qiymətlərlə) əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	129,7	113,3	115,9	110,7	115,1	106,8	104,7	106,7	109,8

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/communication/ (10.12.2019)

Cədvəl 3-dən də görüldüyü kimi, ölkədə əhaliyə göstərilmiş xidmətlərinin ümumi dəyəri mütəmadi olaraq artmış və 2010-cu ildə 798,8 milyon manatdan 2018-ci ildə 1050,3 milyon manata yüksəlmişdir. Bu xidmətlərə sənədli elektrik rabitəsi, şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsi, mobil telefon rabitəsi, internet və s. xidmətlər aiddir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin təmin edilməsi məqsədilə dövlət xidmətlərinin və ya onlarla bağlı müəyyən idarəetmə proseslərinin elektron mühitə köçürülməsi dövlətin əsas siyasətindən biridir. Bu istiqamətdə ölkədə aparılmış işlər daim genişlənmiş və vətəndaşlara göstərilən e-xidmətlərin sayı daima artmışdır. Bu sistem, xidməti verən və xidmətdən faydalanan tərəflər arasında fiziki təması və bürokratik əngəlləri aradan qaldırdığı üçün korrupsiya kimi mənfi halların qarşısının alınmasında böyük rol oynamışdır. Beləliklə, Azərbaycanda e-dövlət istiqamətində aparılmış islahatlar dövlət təşkilatlarının, habelə publik hüquqi şəxslərin e-dövlət sisteminə keçməsi bütövlükdə dövlət xidmətinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, vətəndaşların daha sadə və rahat proseduralardan keçərək, vaxt itirmədən çeşidli xidmətlərdən faydalanmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”, Bakı şəhəri, 11 avqust 2010-cu il, https://president.az/articles/564
2. “Dövlət orqanlarının və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən yaradılan publik hüquqi şəxslərin elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 23 may 2011-ci il, http://e-qanun.gov.az/framework/21716
3. Haldenwang, C.V. (2006). Electronic Government (E-Government) and Development, The European Journal of Development Research, 417-432.

4. Heeks, R. (2007). "What is eGovernment?", http://www.egov4dev.org/ egovdefn.htm (12.10.2019).
5. Suen, I-S. (2006). Assessment of the Level of Interactivity of E-Government Functions, Journal of E-Government, Vol. 3(1), 29-51.
6. Torres, L., Pına, V., Acerete, B. (2006)."E-Governance Developments in European Union Cities: Reshaping Government's Relationship with Citizens", Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions, Vol.19, No.2, 277-302
7. Whitson, T.L., Davis, L. (2001). "Best practices in electronic government: comprehensive electronic information dissemination for science and technology". Government Information Quarterly, 18, 79–91.

AZƏRBAYCANDA XIX-XX ƏSR YAŞAYIŞ BİNALARININ İNTERYERLƏRİNİN MİLLİ ƏNƏNƏLƏRİ

B/m Kəmalə YUSİFOVA
Azərbaycan Memarlıq ve İnşaat Universiteti
Turan Məhərrəmbəy ƏHMƏDLİ
Muğla Sıtkı Koçman Universiteti

Açar sözlər: Memarlıq üslubları, interyer,dekor elementleri.

İnsan cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutan yaşayış evləri cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin, sosial-iqtisadi durumunun və mədəni irsinin göstəricisi olmuşdur. O, primitiv yaşayış məkanından müasir dövrün yaşayış binalarına qədər uzun bir inkişaf prosesi keçmişdir. Mağara və düşərgələrdə yaşayan ibtidai insanlar ev tikmək bacarığını mənimsəklə təcrübə və bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Bir çox tarixi abidələr kimi yaşayış tikililəri də tikinti texnikasına, material növlərinə, plan həllinə və iç məkan təşkilinə görə çox çeşidlidir.

Azərbaycan ərazisi memarlıq abidələri, xalq yaşayış bina tipləri və maddi mədəniyyət tikililəri ilə zəngindir. İlk yaşayış məskənlərinə Azərbaycanın bir çox ərazilərində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq və şimal-şərq ətəklərində, Kiçik Qafqaz, eləcə də Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunur.

Maddi dəyərlərimizin bir parçası olan yaşayış evləri milli mədəniyyətimizin əsas struktur elementlərindən olaraq etnoloji araşdırmaların aktual məsələlərindən hesab olunur. Yaşayış evlərinin etnoqrafik baxımdan araşdırılmasının mühüm cəhətlərindən biri onların tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir.

XVIII-XIX əsrlər arası geniş vüsət tapmış yaşayış evlərinin struktur quruluşu, onun konstruktiv həlli və formayaranma xüsusiyyəti Azərbaycanın milli ənənələri üzərində qurulan yaşayış evlərinin iç məkan təşkili və avadanlıqlarının tədqiq olunması çox əhəmiyyətlidir [10]

Azərbaycan xalq yaşayış evləri bir sıra xüsusiyyətlərə görə təsnifatlaşdırılır. Məsələn, əhalinin həyat tərzinə görə (daimi və müvəqqəti evlər); inşaat texnikası və tikinti materiallarına görə; plan quruluşuna görə; dam örtüyünün formasına görə [7].

Etnoqrafik ədəbiyyatda xalq yaşayış evləri qaradam, möhrəli, kərpic, daş evlər, şirvani, tatı ev, ağ otaq, tənəbi ev, imarət, aynabəndli ev, malikanə və sair adlarla tanınır[4].

Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialları, tikinti texnikası, ictimai həyat, ailə-məişət, eləcə də dünyagörüş və inanclar sistemi müəyyən rol oynamışdır. Məhz bu amillərin təsiri ilə evlər

müxtəlif tiplərdə tikilib, təbii mağaralardan müasir yaşayış evlərinə kimi uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmişdir [7].

Yaşayış insan fəaliyyətinin yaratdığı mükəmməl məkan olduğundan həmişə digər tikinti tiplərindən fərqli olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar və tarixi materiallar göstərir ki, ilkin sivilizasiya quruluşunda yaşayış funksional təyinatla yanaşı insanın sosial mədəni tələblərini ödəyən bir məkan olmuşdur. Bu üzdən, onların formalaşmasında müdafiə xarakteri daşıma cəhəti, təbii kataklizimlərdən qorunmaq cəhəti, həm də rahatlığın təmin olunma cəhəti önəmli hesab olunmuşdur [1].

Azərbaycan əhalisinin yaşayış evləri mahiyyətcə, məzmunca və tikinti materiallarına görə bir-birindən o qədər də fərqlənməyib. Yaşayış evlərinin tikintisində yüz illərdən gələn tikinti təcrübəsi, inşaat materialları mühüm rol oynayıb.

Orta əsrlərin tarixi şəhərlərində inşaa olunmuş yaşayış evlərinin bu günə qədər gəlib çatmış nümunələrinin timsalında, xüsusilə, Lahıc, Ordubad, İçərişəhər, Şəki və digər şəhərlərdə xalqın xarakterini, həyat və məişət tərzini ifadə edən xalq memarlığında qazanılan bilik və təcrübələr nəsildən-nəslə ötürülərək inşaat ənənələrinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır [3].

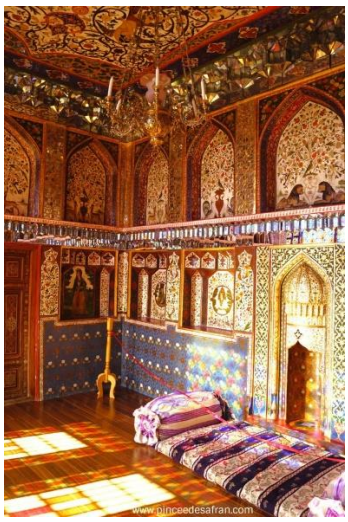

Şəkil 1. Şəki xan sarayının interyeri

Taxtadan oyma naxışlı dekorativ taxtabəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş vitrajlar, zərif işlənmiş şəbəkələr, zəngin bəzəkli eyvan və balkon məhəccərlərinin istifadə olunması yaşayış binalarına təqdirəlayiq bir görkəm vermişdir. Memarlıq-planlaşma xüsusiyyətinə malik olan Şəki Xan sarayını, Şəkixanovların evini, Qarabagda Pənah xanın sarayını, Şuşada Zöhrabbəyovların imarətini, Mehmandarovların, Əsəd bəy və Natəvanın evlərini, Naxçıvanda Naxçıvan xanlarının evini, Lənkəranda Tuğra xanımın və İsa bəyin evlərini, habelə digər qiymətli abidələri xalq memarlığına bir nümunə kimi göstərmək olar [5,

17, 16]. .

Yaşayış tikililərinin tutumu və rahatlığı önə çəkilərək forma axtarışları daim önəmli olmuşdur. Dövrün müxtəlif mərhələlərində yaşayış tikililərinin formaları dəyişmiş, subyektiv və obyektiv səbəblərdən onlar üçün müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlər tapılmışdır. Məsələn, şəhərlərdə sıravi yaşayış evlərinin tikintisi kiçik qapalı kvartal təşkil edərək küçələri formalaşdıran 2-3 mərtəbəli şəhər tipli evlər, sonralar isə fundamental ortamərtəbəli mülklər də daxil olmaqla tədricən XX əsrin 30-cu illərindən sonra daş evlər mövcud idi. Sonrakı dövrlərdə isə panel və karkas tipli binaların meydana gəlməsi artıq memarlıq-planlaşma və konstruktiv həllinə öz təsirini göstərmişdir [8, 2].

XIX əsrin ikinci yarısından yaşayış evlərinin tikintisi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Ölkədə baş verən inkişaf ilə əlaqədar olaraq əhalinin sosial-məişət şəraitində də bir şox dəyişikliklər baş verirdi. Bu dövrdə ənənəvi ev tiplərində bir sıra konstruktiv elementlərin - ləmə, balaxana, tənəbi, eyvan, aynabənd, külafirəngi, mətbəx, dəhliz və s. yaranması yaşayış binalarının tikintisinə kompleks yanaşmanı tələb edirdi.

Şəkil 2. Kənd yaşayış evinin interyeri

Şəkil 3. Kənd evinin taxça və buxarısı

XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin iç məkan xüsusiyyəti özünü Şərq memarlığına xas olan sadəlikdə göstərirdi. Lakin, sonrakı mərhələlərdə yaşayış evlərinin forma və plan quruluşundan və tipindən asılı olaraq interyerdə müvafiq dəyişikliklər baş vermişdi. Evin daxili sahmanında baş verən dəyişikliklərdə xalqın sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, xalq ənənələri, maddi-texniki imkanları, iri şəhərlərə yaxın yerləşməsi və digər amillər həlledici rol oynamışdı [6, 9].

XIX-cu əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyətinin yaşayış evləri xarici görünüşcə sadə olsa da, interyerləri çox əlverişli plan bölgüsünə malik idi. Onların bəziləri hələ də çoxfunksiyalılığını saxlayır, təsərrüfat məqsədləri və məişət avadanlıqları üçün istifadə edilir. Bu barədə XIX əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda deyilir: “Adətən, belə evlərə daxil olduqda ilk öncə adamın gözünə bir-birinə söykənmiş mis qabların uzun cərgəsi, sonra yan-yana qoyulmuş xalçalar, keçələr və barxana dəyir”. Evin baş divarının

kor oyuğunda ocaq qalayıb yemək hazırlamaq üçün buxarı həm də qızdırıcı funksiyasını daşıyırdı [4, 7].

Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaşayış evlərində kiçik otaqlardan birini mətbəx kimi ayırmaq ənənə halını alırdı. Həmçinin mətbəxin yaşayış otağından ayrılması ənənəvi inşaat mədəniyyəti tarixində mühüm mədəni irəliləyiş hesab olunurdu. Bu da öz növbəsində mətbəxdə gedən proseslərin mənzilin digər yerləşgələrindən təcrid olunmasına imkan verirdi. Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, regional yerləşmədən asılı olmayaraq qonaq üçün ayrılan otağın böyük mahiyyət daşımasıdır. Məhz, bu otaqlar öz bədii tərtibatına və avadanlıq yığımına görə ən yadda qalan otaq olub, bu gün də öz mahiyyətini saxlamaqdadır [1, 4, 7].

İmkanlı insanların evlərində daxili səliqə-sahman daha fərqli idi. Burada müxtəlif məqsədlər üçün düzəldilmiş divar aşırımlarında taxça, zeh, ləmə, camaxatan, divar dolablarının və buxarıların verilməsi müşahidə olunurdu.

Şəkil 4. Hacı Zeynalabdin Tağıyrvin evinin interyerinin görünüşləri

Ailə məişəti üçün səciyyəvi olan bütün proseslər, o cümlədən, yemək, yatmaq, dincəlmək, ev məişətinin işləri ilə məşğul olmaq və s. döşəmə üzərində həyata keçirildiyindən onun səliqə ilə düzəldilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Adətən, döşəmə saman qatılmış palçıqla qalın layda suvanır, suvaq quruyandan sonra onun üzərinə və divarlara ağ gildən şirə çəkilirdi [110, səh. 218-227].

Sadə evlərdə şirələnmiş döşəməyə ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq keçə, palas, cecim, həsir, kilim, xalça, gəbə və s. döşənir, üzərinə aşılanmış qoyun dərisindən ayaqaltılar salınır, mütəkkə, balış, döşəkçələr düzülürdü. Bəzən, evin divarlarına yerdən 50-60 sm. hündürlükdə həsir çəkilirdi. Varlı evlərdə bu tərtibat daha zəngin olurdu. Divarlara xalçalar asılır, üzərinə müxtəlif həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş bədii tikmələr bəndlənirdi [1, 7].

Yaşayış binalarının interyerlərindəki avadanlıqlar sırf utilitar funksiya daşımasına baxmayaraq, eyni zamanda bədii dekorativ xüsusiyyətlərə malik olurdu. Məsələn, qab-qacaq dolablarını orta əsrlərdə divarların yuxarı yarusunda verilən açıq rəflər əvəz edirdi. Eyni zamanda buxarı öz ornamentallığı ilə divardan irəli çıxan müstəvi tərtibatı hesabına kiçik

əşyaların yığılma yeri idi. Divar səthlərində yerləşən və bu gün mebelləri əvəz edən konstruktiv elementlərin xarakterik cəhətlərindən biri də interyerdə genişlik yaratmaq, həm də, onların azad kompozisiya həllərini təmin etməkdir [13, 8].

Azərbaycanın müxtəlif regionlarının yaşayış evlərinin interyerlərini oxşar edən cəhət onların ənənəvi istifadə forması, ölçü nisbəti, mebeli əvəz edən taxça və camaxatanların müəyyən qanunauyğunluğa tabe olaraq sistemli düzülüşü idi. Onlar interyerin görkəminə vizual qavranılma cəhətdən müsbət təsir göstərirdi. Daha çox dekorativlik diminant otaq olan qonaq otağına verilirdi. Həmçinin qonaq otağının ümumi ölçüsü böyük götürülürdü ki, ailə bir yerə yığışan zaman onun sahəsi ailəyə kifayət etsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq yaşayış evləri Azərbaycan regionlarının yaşayış məntəqələrinin əksər tikililərini təşkil etdiyi halda Bakının kapitalizm dövründə mövcud olan kütləvi yaşayış evləri kiçik kvartallarda, küçəarası komplekslərdə qruplaşırdı. Çox az sayda binalar orta mərtəbəli idi [11, 14].

Kapitalizmin inkişaf etməsi şəhərsalmaya öz təsirini göstərirdi. Bu, Bakının yüksək səviyyəli tikinti təcrübəsində də əks olunmaqda idi. Belə ki, sosial-iqtisadi münasibətlər inkişafında XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə xas olan yaşayış binaları artıq öz zəngin və müxtəlif memarlıq-planlaşma üsulları ilə fərqlənirdi [2].

Yaşayış bina tiplərinin formalaşmasına bir çox amillər öz təsirini göstərirdi. Məsələn, evin planının fərqliliyi; əraziyə uyğun tikinti üsullarının seçilməsi; binanın tipinə görə plan quruluşunun seçilməsi; tikintinin iqtisadi səviyyəsinin, relyef və iqlim şəraitinin nəzərə alınması; regiona müvafiq memarlıq planlaşma xüsusiyyətinin təyin olunması.

Yaşayış evlərinin quruluşuna və formalarına iqlim şəraitinin təsirinin olduğunu da müşahidə etmək olar. Evlərin tikilməsi zamanı ilk növbədə küləyin istiqaməti, yağıntının növü və miqdarı nəzərə alınırdı. Adətən, evlərin istiqaməti günçıxan tərəfə baxırdı. Bu haqda tarixçi İsmayıl Zeynalov yazır ki, əgər evin yönümü qərbə tərəf baxarsa, Günəş zenit nöqtəsini keçdikdən sonra şüası qərb səmti döyəcləyər və nəticədə, evin içi bürkü olar. Evlərin istiqaməti həmçinin dini xarakter də daşıyırdı. Yəni, evlər üzü qibləyə tikilirdi [4, 7].

Yaşayış evləri ictimai münasibətlərin əsas və mühüm obyekti hesab olunur. İnsanın məqsədyönlü fəaliyyətinin əsasını onun maraqları və ehtiyacları təşkil edir. Ehtiyac ümumilikdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təşkili üçün bioloji, sosial, mədəni, ideoloji tələblərin cəmini əhatə edir. Həmçinin yaşayış mühitinin təhlükəsizliyi insanın komfortluğunun və rahatlığının təminatçısı kimi çıxış edir. İnsanın yaşayış mühitinin təhlükəsizliyi onun fiziki, sosial, mənəvi və xarici faktorlardan tam mühafizə olunmasını təmin edir.

İnteryer öz dövrünün üslubunu əks etdirməklə yanaşı insan şüurunu formalaşdıraraq

özünə yeni yanaşma tərzi tələb etmişdir. İnteryerin keyfiyyət göstəricisi və onun bədii tamlığı əksər hallarda funksional dekorativ mahiyyəti olan materialların məharətlə istifadə edilməsindən asılı olub. Bu, mebellərin, üzlük parçaların, işıqlandırma çihazlarının, şəbəkəşəkilli dekorativ elementlərin, vitrajların, ağac oymaların, müstəvi mebel hesab olunan xalça, kilim və digər avadanlıqların iç məkanda təqdimat forması idi [17, 8].

Şəkil 5. Sandıqlar

Azərbaycanın meşə massivləri ilə zəngin olan bölgələrində yaşayış binalarının tikintisində, dekorativ elementlərin hazırlanmasında ağac materiallarına üstünlük verilirdi. Ağac cinslərinin müxtəlifliyi də elementləri dekorativ cəhətdən bir-birindən fərqləndirirdi. Ənənəvi yerli sənətkarlıq nümunələri olan bu memarlıq elementləri və hissələri şəhər və kənd yaşayış evlərinin həm eksteryerlərinə, həm də interyerlərinə xüsusi bir görkəm verirdi [5, 1].

Azərbaycanın yaşayış binalarının memarlığı və interyerin tərtibatı öz dekorativ zənginliyi ilə seçilirdi. Ağacdan hazırlanmış məmulatlarla yanaşı metaldan və digər materiallardan hazırlanmış dekorativ bəzək elementləri geniş istifadə olunurdu. Bunu sandıqların tərtibatında daha yaxşı müşahidə etmək olur.

Qafqaz, Cənubi Qafqaz və Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatının tədqiqi məsələsi ilə tədqiqatçılar hələ XIX əsrdən məşğul olsalar da, bu məsələ XX əsrin ortalarından başlayaraq daha ciddi problem kimi qarşıya çıxmışdır. Bir çox Azərbaycan və xarici ölkə alimləri tərəfindən istifadə olunan inşaat materialları, evlərin mərtəbəliliyi, dam örtüklərinin formaları, plan quruluşu, daxili məkan avadanlıqları və s. M.N.Efendiyev, Ə.K.Ələkbərov, Q.T.Qararaşlı, P.P.Nadeykin, D.E.Zubayev, A.E.Lyaster və digərləri tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Həmçinin T.Q.Səlimov, A.M.Mustafayev, Y.A.Rüstəmov və Ə.B.Salamzadə tədqiqat obyekti kimi Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Naxçıvan yaşayış evlərinin memarlıq konstruktiv və mobil evlərin əşya tərkibinin təsnifatını araşdırmış və XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın yaşayış binalarının bədii tərtibatında avadanlıqlarla birlikdə rolunu göstərmişlər. Xüsusilə, A.M.Mehdiyevin yaşayış evləri üzrə böyük və əhatəli tədqiqatı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, təkcə yaşayış evlərinin memarlıq və planlaşma strukturu haqqında deyil, kompleks şəkildə onların ayrı-ayrı reqionlara xas olan özəlliklərini üzə çıxararaq təhlil etmişdir.

Arxiv materiallarından məlum olduğu kimi Avropa ölkələrindən dəvət olunmuş əcnəbi memarlar binaların layihələndirilməsi və interyerin həlli zamanı şərq memarlıq formalarına və avadanlıqlarına ehtiyatla yanaşmışdılar.

M.Ə.Useynov və Ə.B.Salamzadə tərəfindən «Azərbaycanın memarlıq tarixi» kitabında XVIII-XIX əsrlərin yaşayışına aid təfsilatlı formada aparılmış araşdırmalarında və sonradan Ş.Fətullayevin «XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın memarlıq şəhərsalması» kitabında yaşayış evlərinin xüsusiyyəti, milli motivləri və ənənələri əsasında XX əsrə aid olan yaşayış binalarının iç məkan təşkilində mebel və avadanlıqların müəyyən prinsipləri üzə çıxardılıb və müasir binalarda təzahürü müəyyənləşdirilmişdir [9, 3].

Memarlığın məkan və əşya təşkili əsrlər boyu bir çox faktorların təsirindən asılı olaraq yaşayışın inşaat spesifikasını, memarlıq elementlərinin istifadə zəruriliyini, interyerdə mebellərin formayaranmasını və onların bədii tərtibat xarakterini müəyyən etmişdir. Məhz, Azərbaycanın etno-mədəni irsi və əldə olunan nailiyyətlər onun milli ənənələrini və mənəvi dəyərini müxtəlif bədii-memarlıq ifadələrində əks etdirmiş və nəticə etibarı ilə əsrlərlə yığılmış baza əsasında yaşayışın milli xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır.

Cəmiyyətin mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri interyer mühitinin təşkilinin müəyyən qanunauyğunluqları və bu mühitdə incəsənətin sintezi ilə xarakterizə olunur. Müasir dövrdə memarlıq və interyer yeni ifadə vasitələrinin axtarışındadır. O, mürəkkəb problemlərin həllini tapmağa və ənənəvi mədəniyyəti qoruyub saxlamağa çalışır. İnsan tarix boyu daim komforta və gözəlliyə meyl etmiş, ətrafında maddi və mənəvi aləm yaratmaqda maraqlı olmuşdur. Süni yaradılmış mühit insanın fiziki tələbatını təmin etsə də, ənənəvi mədəniyyətə söykənən estetik mühit isə onun mənəvi həyatının bir ehtiyacı olmuşdur.

İnteryer insanın gündəlik həyat fəaliyyəti zamanı onu əhatə edən yüksəkkeyfiyyətli, estetik ifadəli əşya-sahə mühiti çərçivəsində rahat və komfortlu şərait yaratmaqla yanaşı cəmiyyətdə gedən inkişaf və dəyişikliklərə uyğun olaraq əhalinin sosial tələblərinə cavab verməlidir. Bu səbəbdən son illər yaşayış mühitinin estetik həlli problemi daha aktualdır. Problemin əsas aspektləri insanın mövcud olduğu mühitin mükəmməlləşdirilməsi, bədii ifadəliliyinin verilməsi və milli-mədəni ənənələrinin saxlanılmasındadır. Müasir dövrdə innovasiya texnologiyalarının və insanı əhatə edən ənənəvi əşya-sahə mühitinin harmonik qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılması öz aktuallığını təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva N.M. XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Bakı:Elm,2011,240 s.
2. Fətullayev-Foqarov Ş. Bakının memarlıq ensiklopediyası. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013, 528 s.
3. Fətullayev-Foqarov Ş. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013, 480 s.

4. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
5. Yusifova K.R. Dekorativ tətbiqi sənət növlərinin Azərbaycan memarlığında rolu //Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı: 2014, s.19-20.
6. Ализаде Г.М. Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции. Баку: АН Азерб. ССЗ, 1963, 228 с.
7. Мехтиев А.М. Народное жилище Азербайджана. Тебриз: 2001, 334 с.
8. Юсифова К.Р. Экстерьеры и интерьеры жилых домов на рубеже XIX-XX вв. в Баку. Москва: «Жилищное строительство», №5, 2018, с. 40-47.
9. Салам-заде А.В. Архитектура Азербайджана в XVI-XX вв. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 255с.
10. Салам-заде А.В., Садыхзаде А.А. Жилые здания в Азербайджане в XVIII-XX веках, Баку. 1961, с. 11-13.
11. Фатуллаев Ш.С. Модерн в Архитектуре Баку.//ИАНА.- Сер. Лит ,яз и искусства. 1979, №1, с. 111-117.
12. Фатуллаев Ш.С. Архитектура Баку на рубеже XIX-XX вв.//ИАНА.- Сер.обществ. наук. 1961, №6, с.34-36.
13. Фатуллаев Ш.С., Магеррамов О.С. К истории развития интерьеров зданий Баку XIX-XXвв. Баку. Издательство НАНА, 2003, Сборник №1, с 22-30.
14. Тагиев Ф.А.История города баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку: Элм, 1999. 196 с.
15. Ш.С.Фатуллаев «Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX- начала XX века». Л., 1978.
16. Архитектура Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, 1952. 674 с.
17. Алиева А. Художественная обработка дерева. Баку: Язычы, 1983. 27 с.

SİYASİ İDEOLOGİYA VƏ ONUN ELMİ DƏRKİ

Dos. Dr. Qasımova Təzəgül Mirzə Qızı
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu
Fəlsəfə Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Böyük Elmi İşçi, Dosent

Qeyd etmək lazımdır ki, ideologiyanın mənbəyi, kökləri daha qədim tarixə malikdir. Əvvəllər bu vəzifəni din, daha sonra Yeni dövrdə fəlsəfi nəzəriyyə və doktrinalar, daha sonrakı dövrlərdə və hazırda tədricən sistemli və sxematik xarakter alaraq təkmilləşən müasir ideologiyalar yerinə yetirir. Müxtəlif dövrlərdə ideologiyaların yeri və rolu durmadan dəyişir. Fərqli siyasi funksiyaları həyata keçirən ideologiyalar, ilk növbədə cəmiyyətin böhran yaşadığı dövrdə onu mobilizə edə bilir, problem azalmağa başladığı dövrdən isə ideoloji konsepsiyalara maraq sönməyə başlayır.

İdeologiyanın mahiyyətini dərk etmək, anlamaq üçün ilk öncə "ideya", "ideyalılıq" anlayışlarına nəzər yetirmək lazımdır. İdeya şüur və təsəvvürlə bağlı olan bir anlayışdır. Bu anlayışın kökləri antik dövrə təsadüf edir. Antik dövr mütəfəkkirlərinin fikirlərinə nəzər yetirək. Demokrit atomları ideya adlandırıb, Platona görə isə ideya obyektiv reallıqdır. Marksa görə ideya - obyektiv aləmin proses və qanunauyğunluqlarının, şeylərin və hadisələrin əks olunmasıdır. Engels hesab edir ki, bütün ideyalar təcrübədən götürülmüşdür. Leninə görə isə ideya gerçəkliyi dərk etməyin ən yüksək nəzəri formasıdır. İdeya əsasında ideologiya formalaşır. İdeyadan kənarda heç bir insan yoxdur. Çünki hər bir insan bu və ya digər ideyanın mənbəyi və tərəfdarı olur. Məhz bu zaman da "ideyalılıq" anlayışı yaranır. İdeyalılıq isə müəyyən ideyalar sisteminə tərəfdar olmaq, sadiq qalmaqdır. Bu anlayışın sadə məntiqi sxemi dərketməni daha da asanlaşdırar. İdeya ⟶ İdeyalılıq ⟶ İdeologiya

İdeyalılıq mənəviyyatın əsasıdır. İdeya, ideyalılıq əsasında ideologiya formalaşır. İdeologiya siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini, fəlsəfi baxışları özündə birləşdirən baxışlar sistemidir. İdeologiya anlayışının altında insanların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti, sosial problemlər, konfliktlər dərk edilir və qiymətləndirilir. İdeologiya həmçinin ictimai münasibətlərin tam bir sistemə salınmış əksidir. Tarixən bizə məlumdur ki, hər bir ideologiya özünə uyğun əxlaq sistemini yaradır, demək olar ki hər zaman onu öz təsiri altında saxlayır və

onun xidmətindən istifadə edir. İdeologiya özünün istəyinə, məqsədinə müvafiq siyasi sistem formalaşdırır və hazırlayır.

İdeologiya termini qədim yunan mənşəlidir, elmi dövriyyəyə XVIII əsrin sonlarında fransız maarifçisi Antuan de Trasi gətirmişdir. Həmin dövrdə bu anlayışın yaranması heç də bundan əvvəlki dövrlərdə ondan istifadə edilməməsinə dəlalət etmir, çünki siyasətin rasional əsası kimi bütün cəmiyyətlərdə ona ehtiyac var idi və bu da bəlkə də zamanın tələbi idi. Maarifçilik dövrünə qədər əsrlər boyu ideologiyanın funksiyasını din yerinə yetirirdi. İdeologiyanın formalaşması modernləşmə - bəşəriyyətin ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesi ilə bağlıdır və XV-XVIII əsrlərdən başlamış, XIX-XX əsrlərdə bütün ölkələrə yayılmışdır. İdeologiya termini yaranana qədər ideyaların tarixi ilə məşğul olan alimlərdən Didro, Holbax, Helvesi, Lamerti kimi fransız maarıfçilərinin adlarını qeyd etmək olar. XIX-XX əsrlərdə isə Kont, Marks, Dürkheym, Veber, Pareto, Parsons və başqa alimlər isə artıq ideya yox, ideologiyanın təbiəti və problematikası ilə məşğul olmuşdular.

Siyasi ideologiyanın mahiyyətini, elmi dərkini açmaq üçün isə siyasi süurdan başlamaq lazımdır. Siyasətin subyektiv tərəfini səciyyələndirən əsas kateqoriya siyasi şüurdur. Şüurun bu sahəsi insanların siyasi sahədə davranışını və bu davranışı müəyyən edən dəyərləri, əqidələri, emosiyaları əhatə edir. Siyasi şüurun mövcudluğunun əsas formaları **siyasi ideologiya və siyasi psixologiyadır.** Siyasi ideologiyanın mahiyyəti məsələsi mübahisəli və ziddiyyət doğuran bir məsələdir. Bu anlayış **cəmiyyət, kütlə, qrup, lider, siyasi davranış, hakimiyət, maraq, tələb, bilik** kimi məfhumlarla birgə təhlil olunmalıdır. Bu zaman sistem yaranır: Ideologiya-siyasət-əxlaq. Bu bir blokdur və dərketməyə kömək edir. Hər bir ideologiya çalışır ki, daha geniş insan kütləsini özünün yaratdığı siyasət məkanına cəlb etsin. Bundan sonra isə özünün yaratdığı əxlaq normalarını onlara, yəni kütləyə qəbul etdirsin. Siyasi ideologiya siyasi davranışın və siyasi dünyagörüşün əsaslarını səciyyələndirir və **addımlar strategiyasını** əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər liberalizmə, konservatizmə, marksizmə, sosial-demokratiyaya və faşizmə aiddir. Siyasi ideologiyanın formalaşmasının 4 modeli - kodensasiya, inteqrativ, divergent və revitalizasiya modelləri mövcuddur (1). Bu modellərə nəzər yetirək. Birinci model kondensasiya modelidir. Burada əsas diqqət kütləvi şüura yönəlir. Bu modelin mexanizminə əsasən, kütləvi şüurun özünəməxsus kondensasiyasının nəticəsində ona aid təsəvvürlər ideoloji strukturlara çevrilir. İkinci model isə inteqrativ modeldir. Bu model üçün xas olan əsas əlamət ideya-siyasi cərəyanların, ideya və təsəvvürlərin sintezidir. Üçüncü modelə diqqət yetirək: Divergent model. Bu modeldə mövcud ideologiya parçalanır və nəticədə yenisi formalaşır. Sonuncu model revitalizasiya modelidir. Bu modelə qayıdış modeli də desək, səhv etmərik.

Çünki, bu model vasitəsilə köhnə ideyalara qayıdış baş verir, yəni onlar yeni formada "doğulur", dirçəlir.

Siyasi ideologiyanı təhlil etmək üçün özümüz qurduğumuz anlayış aparatına nəzər yetirəndə siyasi davranışı kənarda qoymaq olmaz.

Siyasi ideologiya siyasi davranışın məqsəd və ideya istiqamətlənməsinə xidmət edir. Onun 3 səviyyəsini qeyd etmək olar. Birinci - nəzəri konseptual, ikinci - proqram-siyasi, üçüncü - aktullaşdırılmış. Nəzəri-konseptual adlanan səviyyədə kütlənin, təbəqənin, millətin, dövlətin maraq və ideyalarını açıqlayan əsas fikirlər, müddəalar yaranır, meydana çıxır. İkinci səviyyə proqram - siyasi səviyyədir ki, burada siyasi qərarlar qəbul olunur və normativ əsas formalaşır. Üçüncü aktuallaşdırılmış səviyyədir. Bu səviyyədə ideologiyanın mənimsənilməsi variantları formalaşır. Qeyd etdiyimiz səviyyələrdə əsas müddəalar formalaşır, eyni zamanda siyasi davranışı formalaşdıran normativ əsas yaranır və sonda siyasi iştirakın əsas məqsəd və prinsipləri bu və ya dıgər formada səciyyələnir.

Bu anlayışın dərkində digər bir əlaqəni yaddan çıxarmaq olmaz. **Siyasi ideologiya və kütləvi siyasi psixologiya** bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yəni - dəyərlər və praktik fəaliyyət proqramları formasında olan siyasi həyatın subyektlərinin maraq və məqsədlərini ifadə edən baxışların məcmusu (siyasi ideologiya) və siyasi həyatın təcrübəsi əsasında geniş əhali kütləsi içərisində yaranan və əhval-ruhiyyədən, ümiddən və stereotiplərdən ibarət olan kütləvi siyasi psixologiya. Siyasi psixologiya insanların psixologiyası ilə birləşərək fəal şəkildə cəmiyyətə təsir edir. Əgər ideologiya nəzəri düşüncənin məhsuludursa, onunla yanaşı adını qeyd etdiyimiz siyasi psixologiya isə insanların öz aralarında və hakimiyyət institutları arasında formalaşan praktik əlaqələr prosesinin nəticəsidir. Siyasi ideologiyanın və siyasi psixologiyanın məzmununda insanların gündəlik maraqlarını əks etdirən şüurun hissi və emosional elementlərini görmək olur. Siyasi ideologiya siyasi psixologiyaya təsir edərək onu rasionallaşdırır.

Bu və ya digər ideoloji cərəyanların cəmiyyətin ideya-siyasi həyatında rolu və yerini təhlil edərkən ideologiya ilə siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin iki tərəfini unutmaq olmaz. Bu iki tərəf, bu iki aspekt dərketməni daha da asanlaşdırar. Birincisi - ideoloji baxışların siyasi həyata və siyasətin özünə təsiri (nəticədə yeni siyasi kurs formalaşır), ikincisi isə siyasi proseslərin sosial icmaların ideoloji baxışlarına təsiri.

İdeoloji təsirin yayılmasından, formalaşmasından bəhs etdiyimiz zaman **təbliğatı** yaddan çıxarmaq olmaz. Təbliğatın vəzifəsi insanlarda siyasi davranışın müəyyən növünə hazırlığı formalaşdırmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda təbliğat birbaşa siyasi psixologiya ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir (2).

İdeologiyaların fəaliyyət göstərməsinin əsas elementlərindən biri də onların siyasi məkanda qarşılıqlı əlaqədə olmasıdır. Buna ideoloji diskurs da deyilir. Siyasi ideologiyanın dərki zamanı qurduğumuz anlayış ardıcıllığına yeni bir məfhum da daxil oldu. Bu da ideoloji diskurs məfhumudur (4). Bu diskurs iki istiqamətdə gedir: məsafə saxlamaq və ya yaxınlaşmaq xətti üzrə. Biri gərginliyə, digəri isə stabilliyə səbəb olur. İdeologiyaların qarşılıqlı əlaqələri yeni ideyaların, baxışların formalaşmasına şərait yaradır. Məsələn, nəzər yetirək. Avropa ideya-siyasi cərəyanları yerli liberalizm və konservatizmin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdi, rus ictimai düşüncənin bu istiqamətləri aralarında qarşılıqlı təsirləri isə onların inkişafı və konservatizm liberalizmin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonralar isə millətçi-konservatizm, faşizm, klassik liberalizm, sosial liberalizm və s. bir-birinə çevrilərək formalaşdılar. Nəhayət, onu da qeyd edək ki, ideologiyaların sintezi prosesi onların arasında fərqlərin azalmasına və qismən dəyərsizləşməsinə də gətirib çıxara bilər.

Məlumdur ki, bütün problemlər **tələbatdan** yaranır. Düşüncə, fəaliyyət, daxili və xarici aləm – bu anlayışlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir və onlar da tələbatdan doğur. Sonda isə nəticə qiymətləndirmə istəyir. İdeologiyanın formalaşmasında bu anlayışı da unutmaq olmaz. Yəni ideologiyanı **tələb** doğurur. Bu fikir müxtəlif suallar formalaşdıra bilər. **Zaman yoxsa, tələb?**

Bütün problemləri tələbat doğurur. Artıq bu bizə məlumdur. Ancaq bütün problemlərin həlli yolları mürəkkəb və fərqlidir. Ən düzgün yol seçmək isə dərin düşüncəli, əxlaqlı şəxslərə məxsusdur. Bu da siyasi ideologiyanın dərkində əsas rola malik olan növbəti məfhum liderin rolu haqqında bizi düşünməyə vadar edir. Liderin rolu bu prosesdə danılmazdır.

Tələbat nəticə, ehtiyac ilə sıx bağlıdır. Daxili və xarici mühit birbaşa düşüncəyə, fəaliyyətə təsir göstərir və bu qarşılıqlı əlaqə birbaşa tələbata doğru istiqamətlənir. Tələbatlar iki hissəyə bölünür. Bazis tələbat və törəmə tələbat. Mənəviyyat, əxlaq, qələbə, gözəlliyə meyl - bunlar hamısı törəmə tələbatdır. İnformasiyanın olması təhlükəsizlik, nəslin inkişafı isə bazis tələbatdır. Bunlar da hamısı birbaşa mənəviyyatla bağlıdır, nəticə və qiymətləndirmə tələb edir.

Beləliklə, mahiyyətinin dərki çətin olan siyasi ideologiya cəmiyyət, hakimiyyət, bilik və s. kimi məfhumlarla birgə yüksək səviyyədə yerləşir və düşüncənin bir növü kimi siyasi və sosial inkişafa qrupun münasibətini əks etdirir (3). Cəmiyyətin sosial strukturlaşması hakim münasibətlərin mühüm elementi olan sistemləşdirilmiş, nəzəri cəhətdən formalaşmış sosial-qrup düşüncə vasitəsi kimi siyasi ideologiyaya ehtiyac yaradır. Təhlil zamanı ardıcıllıq qorunub saxlanılırdı. Bu ardıcıllığa nəzər yetirəndə görürük kü, tələbat mənəviyyatı doğurur, tələbat da ehtiyacdan yaranır və yaxud da həm ehtiyac, həm də tələbat bir-birlərinə yaxın və yaxud da uzaq olurlar. Bu uzaqlıq da onları fərqləndirir.

İdeologiyaların tarixi bəşəriyyətin inkişaf tarixidir. Məhz buna görə də hər bir ideologiya cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsinin məhsulu kimi meydana çıxır. Onun mövcud olma və təsiretmə müddəti onu doğuran zamanın, dövrün yaşama müddətinə uyğun olur. Dövr, zaman dəyişəndə bir ideologiya başqası ilə əvəz olunur. Bu o demək deyil ki keçmişə ötürülən itir, həmin o keçmişə ötürülən ideologiyanın təsirləri insan şüurunda, davranışında öz izini buraxır.

Açar sözlər: Siyasi ideologiya, siyasi psixologiya, ideya, ideyalılıq, ideologiya, tələb, siyasi diskurs

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sirota N.M. İdeologiya və siyasət. Bakı, 2013
2. Qaralov Z. İdeologiya və mənəviyyat. Bakı, 2008
3. Алексеева Т. Насилие и демократия в политике США // Международные процессы. Май-август 2008, Т.6, № 12
4. Гаджиев К.С. Политическая идеология: концептуальный аспект // Вопросы философии. 1998, № 12

FROM AFGHANISTAN TO TURKEY: TRANSFORMATION OF KYRGYZ WOMEN'S RIGHTS

Gulmiza SEITALIEVA, PhD, Associate Professor

Head of Philosophy Department of the International University of Kyrgyzstan

ABSTARCT

The event called the great outcome happened in 1978. That event concerns to the hasty migration of the Kyrgyz and some other Turkic-speaking peoples from Afghanistan to Turkey. The tragic passage through the Pamir's Mountains of Hindu Kush and Karakorum, and then temporary residence in the camps of Pakistan, claimed the lives of more than 300 Kyrgyz. Women experienced this event especially hard. However, the life of Kyrgyz women in the Afghan Pamir was more difficult and tragic. Detailed studies of the life of the Kyrgyz people in the Afghan Pamir show a very high mortality rate among women. The main reasons for which are harsh climate, extreme unsanitary conditions, inaccessibility of medical services and various diseases. An equally serious cause of the high mortality rate for women is early marriage and childbirth. Girls are married at nine, twelve and thirteen years old. The average life of women does not exceed 40 years. Since the Kyrgyz profess Islam in its medieval form, a woman is considered the property of family along with any things and cattle.

The invasion of Soviet troops into Afghanistan was the main impetus for the emigration of the Kyrgyz from the Afghan Pamir to Pakistan, and then Turkey. The life of Kyrgyz women who began a new life in Turkey has changed dramatically. Thanks to the help of the Turkish government, NGOs and the local population, women began to receive regular medical care, education, the opportunity to acquire a profession and their own earnings. Women acquired the same rights as men. Discrimination against women within the Kyrgyz community began to decline. She returned her dignity of being human.

The experience of Kyrgyz women in the Afghan Pamir and Turkish village Ulu Pamir Koyu is a vivid demonstration of how the change in the socio-economic conditions and the main political orientation of a state (secularity or religiosity) influences on the entire socio-economic structure of society. As result, women status in society and their rights also is changing.

Keywords: women's rights, discrimination, woman as property, early marriage, polygamy, levirate, Afghan Pamir, great outcome, Kyrgyz migration, Ulu Pamir Koyu, society structure, basis and superstructure

ОТ АФГАНИСТАНА ДО ТУРЦИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРАВ КЫРГЫЗСКИХ ЖЕНЩИН

Сейталиева Гульмиза Аскарбековна, кандидат философских наук, доцент,
заведующая кафедрой Философии Международного Университета Кыргызстана

АННОТАЦИЯ

В 1978 году произошло событие, получившее название великий исход. Оно связано со спешной миграцией кыргызов и некоторых других тюркоязычных народов из Афганистана в Турцию. Трагический переход через памирские горы Гинду-Куш и Каракорум, а затем временное проживание в лагерях Пакистана, унес жизнь более 300 кыргызов. Особенно тяжело пережили это событие женщины. Однако, жизнь кыргызских женщин на афганском Памире была не менее тяжелой и трагичной. Подробные исследования жизни и быта кыргызов Афганского Памира показывают очень высокий уровень смертности среди женщин. Основными причинами которой являются природно-климатические условия, полная антисанитария, недоступность медицинского обслуживания и различные болезни. Такой же серьезной причиной высокой смертности женщин являются ранние браки и роды. Девочек отдают замуж в 9, 12-13 лет. Средняя продолжительность женщин не превышает 40 лет. Поскольку кыргызы исповедуют ислам в его средневековой форме, женщина считается собственностью данного рода и семьи наряду с любыми вещами и животными.

Вторжение Советских войск в Афганистан стал основным толчком эмиграции кыргызов из афганского Памира в Пакистан, а затем Турцию. Жизнь кыргызских женщин, начавших новую жизнь в Турции, изменилась кардинально. Благодаря помощи турецкого правительства, НПО и местного населения, женщины стали получать регулярное медицинское обслуживание, образование, возможность приобрести профессию и собственный заработок. Женщины приобрели те же права, что и мужчины. Дискриминация женщин внутри кыргызского сообщества стала нивелироваться. Ей вернули достоинство быть человеком.

Опыт женщин-кыргызок Афганского Памира и Турецкого Улу Памир Койю является яркой демонстрацией как изменение социально-экономических условий, и основной политической ориентации того или иного государства (светскости или религиозности), коренным образом меняет всю социально-экономическую структуру общества. И прежде всего положение женщины в обществе, как яркой характеристики того, каким является данное общество.

Ключевые слова: права женщин, дискриминация, женщина как собственность, ранние браки, полигамия, левират, Афганский Памир, великий исход, миграция кыргызов, Улу Памир Койю, структура общества, базис и надстройка

В судьбе памирских кыргызов Афганистана произошло два важных события, которые кардинально изменили права женщин и их социальный статус.

Оба раза на права женщин оказали политические события и последовавшие социально-экономические условия в которых оказались кыргызы в результате двух больших миграций.

В 1917 году в Туркестане произошла Великая Октябрьская социалистическая революция. Она кардинально изменила судьбу всех женщин – мусульманок Средней Азии, подарив ей полную эмансипацию и наделив реальными правами как в политической, культурной, так и в социально-экономической сферах. Однако не всем кыргызским женщинам повезло обрести свои права.

Первая миграция кыргызов произошла еще до революции 1917 года, а затем после нее. Часть кыргызов, в поисках лучшей судьбы, мигрировала на Афганский Памир, что и предопределило судьбу и права женщин-кыргызок Афганского Памира. Этот период связан с превращением женщины в детородную машину и домашнюю рабыню. Она оказалась лишенной возможности получать образование и медицинское обслуживание. У нее не было понимания, что она может обладать личностными правами.

Вторая волна миграции произошла в 1978 году, когда кыргызы покинули Афганистан и перебрались сначала в Пакистан, а затем Турцию. Жизнь кыргызских женщин, начавших новую жизнь в Турции, изменилась кардинально. Благодаря помощи турецкого правительства, НПО и местного населения, женщины стали получать регулярное медицинское обслуживание, образование, возможность приобрести профессию и собственный заработок. Женщине вернули ее достоинство быть человеком.

В это же время женщины-кыргызки Афганского Памира до сих пор продолжают влачить жалкое существование в условиях средневекового патриархата.

Актуальность темы связана с тем, что бесправное положение женщин оказывает самое пагубное влияние на все общество, на его культурное, социальное и экономическое развитие и благосостояние. Женщины составляют половину населения любого народа и государства. Они являются таким же величайшим человеческим капиталом, как и мужчины. Женщины, также, как и мужчины являются строителями своей нации и государственности.

Исторически сложившееся разделение труда и экономическое неравенство мужчин и женщин сделали последних послушным бытовым орудием первых. Эмансипация женщины и наделение ее правами невозможна без энергии мужчин, являющихся представителями власти, олицетворяющей тот или иной государственный строй. Поэтому, борьба за права женщин должна осуществляться при активной поддержке мужчин и государства.

Основной целью данной статьи является анализ влияния социально-политических и хозяйственно-экономических условий жизнедеятельности того или иного народа на права женщин.

Опыт женщин-кыргызок Афганского Памира и Турецкого Улу Памир Койю является яркой демонстрацией как политические и социально-экономические условия предопределяют права и статус женщин.

Основными методами данного исследования являются метод исторической реконструкции, а также сравнительный анализ общественно - политической и хозяйственно-экономической жизни афганских и турецких кыргызов и их влияние на становление и состояние прав женщин. Основным источником для анализа взята книга профессора Университета Блумингтон Назифа Шахрани: The Kyrgyz and Wakhi of Afghanistan: adaptation to closed frontiers and war. Перевод отдельных отрывков книги сделан автором статьи – Сейталиевой Г.А.

В статье также использован марксистский подход к пониманию соотношения экономического базиса и правовой надстройки.

Первая волна миграции кыргызов на афганский Памир прошла еще в XIX веке. Британский офицер и исследователь сэр Аурель Штейн в 1906 году, во время своего путешествия по Малому Памиру пишет, что уже в 1895 году “сто с лишним кыргызских семей пересекли границу между Царской Россией и Афганским Памиром… и до сих пор обитают там” [Shahrani 2002, 38].

Следующая волна миграции на Афганский Памир продолжилась в 1898 году после подавления Андижанского восстания русской армией. В этом восстании кыргызы приняли самое активное участие [Shahrani 2002, 38]. Как отмечает Крэйдер, это было движение тюркских племен против российского колониализма [Krader 1971, 89-92]. “В 1916 году произошло основное восстание почти всех тюркских народов Центральной Азии в ответ на некоторые репрессивные изменения военного времени в царской колониальной политике в отношении народов региона” [Shahrani 2002, 39]. В данном случае речь идет о событиях, которые известны в истории Кыргызстана как Уркун. Основной причиной восстания кыргызов в 1916 году стала отправка кыргызских мужчин, которые были основными добытчиками в своих семьях, на войну России против Германии и Англии. После Октябрьской социалистической революции это движение не прекратилось, но переросло в движение, известное под названием басмачество. Басмачество не признало социалистические преобразования в политике и экономике. Защищая Кокандское Автономное правительство Ферганы, оно защищало свои классовые интересы, интересы биев против экспроприации своих богатств со стороны Советской власти. Данное движение продолжалось вплоть до 1930 годов. Хан Кыргызов Рахман Кул принадлежал к зажиточному роду. Сначала его отец и затем сам хан возглавили миграцию кыргызских семей из Советской Киргизии. Крэйдер пишет, что после кровавой расправы участников восстания 1916 года, “более 300 000 казахов и кыргызов убежали в Кашгар и Кульджу в Китайском Туркестане” [Krader 1971, 108].

Однако не все кыргызы остались в китайском Туркестане. Некоторые из них перебрались на Афганский Памир. Таким образом, группа кыргызов оказалась на афганском Памире. Другая часть мигрировала уже после установления советской власти на территории Советской Киргизии. Основная часть кыргызов бежавших от Советской

власти были достаточно зажиточными и пытались избежать экспроприации своих богатств. Таким образом, более 1800 кыргызов перебрались на Памир и с тех пор обосновались там.

Кыргызы, мигрировавшие в Афганистан добровольно выбрали недоступные и необитаемые территории Афганского Памира, расположенные на высоте от 3500 до 4500 м над уровнем моря. Климатические условия Верхнего и Малого Памира являются суровыми не только для проживания человека, но и для флоры и фауны. Зима и лютые морозы господствуют здесь почти 10 месяцев в году. Лето длится два месяца. Вся растительность выжигается лютым холодом и жарким летним солнцем.

Особенно тяжелыми эти условия оказались для женщин и детей. Профессор Шахрани, проводивший подробные исследования жизни и быта кыргызов Афганского Памира, отмечает очень высокий уровень смертности среди женщин. Основными причинами высокой смертности среди женщин являются природно-климатические условия, полная антисанитария, недоступность медицинского обслуживания, ранние браки, роды и различные болезни. Поскольку кыргызы исповедуют ислам в его средневековой форме, среди кыргызов афганского Памира до сих пор практикуются ранние браки и полигамия. Девочек отдают замуж и в 9 лет и в 12-13 лет. 12-13 летняя девочка считается взрослой и готовой к сексуальной жизни. Ранние роды становятся основной причиной смертности юных женщин. Шахрани пишет: «Уровень смертности среди женщин во время родов особенно высок, что вызывает опасения в кыргызском обществе. Большинство из 50 умерших женщин, которые указывались в отчетах как умершие от болезней, скорее всего умерли от родов, либо от проблем, вызванных родами. Во время моего исследования многие женщины умерли во время родов, или из-за отхода плаценты» [Shahrani 2002, 123]. Средняя продолжительность женщин не превышает 40 лет.

Женщина считается собственностью данного рода и данной семьи. Поэтому среди Афганских кыргызов до сих пор практикуется левират, когда жена одного умершего брата, выходит замуж за другого брата, чтобы дети и вся собственность, нажитые одним из братьев, остались внутри данного домохозяйства. Также афганские кыргызы, в отличие от кыргызов, проживающих в Кыргызстане, практикуют эндогамию. Родственники, для того, чтобы сохранить собственность внутри своего рода, женят своих детей между собой. Данный факт не может не оказывать отрицательного влияния на интеллектуальное и физическое состояние детей. Поскольку женщина является частью социально-экономической структуры афганских кыргызов, то можно предположить, что и отношение к ней такое же как к любой собственности или скоту этого домохозяйства.

Высокая смертность женщин, их необразованность, суровый климат, антисанитария и гипоксия также являются причиной высокой смертности младенцев. «Очень высокий процент смертности в течение всей жизни в кыргызком обществе подтверждается процентным соотношением смертей – 46,7 процентов (или 776 новорождённых). Около 30 процентов смертей новорожденных приходится до одного года жизни. Большая часть смертности приходится до их рождения. Причин смерти

множество. Большинство смертей приходится на преждевременные роды. Большинство из них вызваны скорее всего гипоксией и респираторными осложнениями, особенно во время долгих зимних месяцев. Бедное питание матери и новорожденного во время зимы, отсутствие какой бы то ни было медицинской помощи и антисанитарные условия, все это вместе приводят к высокой смертности» [Shahrani 2002, 123]. Шахрани приводит разговор с женщиной, которая вынесла 21 беременность, из них 19 детей родилось, но только один ребенок выжил. Многие женщины родили от 8 и до 14 детей. Вечную беременность женщины усугубляет и практика левирата. Интересно, что женщины относятся к смерти младенцев достаточно спокойно, словно любое другое животное.

Состоятельные кыргызы практикуют полигамию ради использования жен в качестве неоплачиваемой домашней прислуги.

Ранние браки, высокая смертность женщин, левират и полигамия, стали причиной демографического кризиса. На Афганском Памире на каждые 100 женщин приходится 120, а то и более мужчин. Высокая детская смертность, как и высокая смертность среди женщин стали основной причиной того, что численность афганских кыргызов не увеличилась, а наоборот уменьшилась за последние сто лет.

Однако, бесправное положение женщин в кыргызском обществе имеет небольшое исключение. Так «Среди бедных домохозяйств равенство женщин и мужчин очевидно в ведении бытовых вещей, но в богатых семейных союзах доминируют мужчины» [Shahrani 2002, 141]. Таким образом, положение женщин в бедных и богатых семьях существенно различается. И это является результатом влияния социально-экономических отношений на права женщин.

Племенная организация кыргызского общества и феодальная социально-экономическая система отличаются от господствующей в Афганистане рыночной экономики и зародившегося в середине XX столетия индустриализма. Высокий уровень изолированности, невысокие экономические потребности и натуральная форма товарооборота, характерные для кыргызов, сохранили соответствующую традиционную патриархальную форму общественных отношений. Данный факт не может не влиять на права женщин.

В 70-х годах XX века Афганистан пережил два политических потрясения. Первое было связано с тем, что в 1973 году принц Мухаммад Дауд обезглавив своего кузена Мухаммада Захир Шаха и объявил себя президентом Республики Афганистан. Появление республиканской формы правления было воспринято всем населением Афганистана, как и кыргызами как династический переворот, который не касался жизни простого населения.

Однако, коммунистический переворот в апреле 1978 в Кабуле, жестокое убийство президента Мухаммада Дауда вместе со всей его семьей и родственниками, вызвал глубокий кризис в сознании многих жителей Афганистана, для которых вопросы права не выходили за рамки феодальной правовой культуры, где существовал только один вид права – право на частную собственность.

Переход власти в Кабуле в руки коммунистов, которые управлялись СССР, вторжение советских войск в Афганистан в декабре 1979 года вызвали тревогу и панику среди афганских кыргызов, особенно среди самой зажиточной ее части во главе с Ханом Кыргызом. Хан Кыргыз Хаджи Рахман Кул, уже переживший на своем опыте «экспроприацию экспроприаторов», понимал, что сущностью коммунизма является уничтожение частной собственности путем ее передачи государству в лице Коммунистической Партии (всеобщей народной политической организации), которая устанавливает коммунистический режим и распоряжается собственностью в интересах всего населения. «Отличительной чертой коммунизма, - пишут Маркс и Энгельс в «Манифесте Коммунистической партии» - является не отмена собственности вообще, а отмена буржуазной собственности. Но современная буржуазная частная собственность есть последнее и самое полное выражение такого производства и присвоения продуктов, которое держится на классовых антагонизмах, на эксплуатации одних другими. В этом смысле коммунисты могут выразить свою теорию одним положением: уничтожение частной собственности [Маркс, Т.4, 438, 446]».

Именно страх потерять свои богатства стал основной причиной спешного побега хана Кыргыза и других зажиточных членов его сообщества с Памира. Хотя сам хан Кыргыз объяснял свой поступок Назифу Шахрани и другим исследователям, что это было стремление сохранить исламскую веру, против которой также выступает всякий коммунистический режим.

Хан Кыргыз Хаджи Рахман Кул и старейшины, после короткого обсуждения решили перебраться в Пакистан. Вместе с ханом пустились в бега 280 семей, 1300 человек. Уход кыргызов с Малой Памирской долины был осуществлён в большой секретности. Чтобы никто не догадался об эмиграции, кыргызы даже не разобрали свои юрты, оставив их на местах своего проживания. Только самые бедные 10 семей из 50 человек, преимущественно с Большой Памирской долины, решили продолжить свое существование в Афганистане.

Кыргызы пересекли Памир через горы Гинду-Куша и Каракорума, потеряв часть поголовья скота в снежных облавах и ледниках. После тяжелейшего перехода они достигли Пакистанских сел Ясин и Эшкомен в августе 1978 года. Назиф Шахрани и многие исследователи назвали это драматическое событие исходом. Тяжелый переход через горы и первое жаркое лето в Пакистане унесло жизнь больше 100 кыргызов. Кыргызы были помещены в лагерь для беженцев. Новые условия жизни в Гильгите, непривычный климат и антисанитария вызвала вспышку инфекционных заболеваний. И снова, особенно много умерло женщин и младенцев [Shahrani 2002, 235]. Многим семьям пришлось срочно продавать свой скот, либо обменивать его на еду. Не выдержав таких условий 150 кыргызов снова пустились в бега обратно на Памир в 1980 году. Не все они добрались до дому.

Поскольку в Пакистане кыргызы не держали скот, они остро нуждались в деньгах для покупки еды и одежды. В это же время, из-за финансового кризиса в Пакистане, цены на еду и одежду подскочили более чем в два раза. Всем приходилось также платить за

аренду жилья, так как юрты остались на Памире. Кыргызы стали полностью зависеть от помощи со стороны Пакистанского правительства и международных организаций. Однако, этой помощи катастрофически не хватало и кыргызы переживали, как они сами говорили, самые тяжелые времена. Жара особенно угнетала всех. Многие кыргызы говорили, что теперь они знают, как выглядит ад. Он похож на то место, где они влачили бедственное существовали в Пакистане, селение Гильгит. «В исламской эсхатологии огонь в аду, горение воспринимается как самая страшная форма наказания за грехи. Кыргызы считали, что они уже получили свое наказание в этой жизни в качестве беженцев в Пакистане [Shahrani 2002, 235]». Теперь все кыргызы с ностальгией вспоминали Афганский Памир как рай на земле и как лучшие времена своей жизни: «Мы кыргызы в действительности не понимали, что мы были счастливы на Памире, пока не переехали в Пакистан. Мы не тратили слишком много времени на уход за нашими животными. Наши стада естественным образом увеличивались давая нам все в чем мы нуждались – молоко, шерсть, мясо, деньги и зерно, когда мы продавали и покупали, топливо для нашей еды и еще много разных продуктов. Здесь мы поняли, что деньги не производят денег если только ты не имеешь магазин или что-либо еще и знаешь, как делать деньги [Shahrani 2002, 236]».

Хан кыргызов, будучи предпринимателем по духу, по приезду в Пакистан открыл свой магазинчик. Он также пытался найти новое место для своего сообщества, которое было бы лучше, чем Пакистан. Еще в 1970 годах на Памир приезжала группа американских зоологов от United Nations Wildlife Federation, которые встречались с ханом. Они также убедили хана, что климатические условия Аляски очень сходны с условиями Памира. Поэтому оказавшись в Пакистане хан Кыргыз стал просить Шахрани помочь получить Американские визы для всего сообщества, чтобы перебраться на Аляску. Однако, кыргызам было отказано в получении виз. Сам профессор Шахрани, считал, что для кыргызов больше подойдет Турция по историческому происхождению, менталитету, языку и религии. Шахрани обратился в ООН в комиссию по делам беженцев с просьбой помочь эвакуировать кыргызов в Турцию, которые в Пакистане буквально вымирали. В 1981 году Пакистан посетил президент Турции генерал Кенан Иврен. Поскольку Турция традиционно и исторически связана со многими тюркоязычными беженцами из СССР и Китая, и всегда помогала им, было решено, что все кыргызское сообщество, а также беженцы узбеки, туркмены и казахи будут переселены в провинцию Ван в восточной Турции при поддержке международной организации Управления Верховного Комиссара по делам Беженцев ООН.

Наконец, 3 августа 1982 года кыргызы прибыли в Адану и были размещены во временный лагерь в Турции. Как пишет профессор Шахрани: «Прибытие этого маленького сообщества центрально азиатских тюрков в Анатолию может быть отмечено как завершение значимого исторического процесса, который начался почти тысячу лет назад - миграция на Запад кочевых скотоводческих племен из Центрально-азиатских степей в Анатолию. В то время, как опыт пережитый кыргызским сообществом в течение этого столетия демонстрирует продолжение миграции на Запад, он также служит примером быстро меняющихся условий в которых кочевые скотоводческие племена

продолжают свою горячую, но в целом, проигрышную борьбу за сохранение своего культурного своеобразия [Shahrani 2002, 241]».

Также необходимо отметить, что кыргызы были расселены в засушливых и бедных районах восточной Турции, где проживали курдские мятежники. Местная курдская власть расценила действия официальных властей как притеснение курдов и восприняла кыргызов как тюркоговорящих аутсайдеров, прибывших с Памира. Возможно, что политической подоплекой данного решения со стороны официальных властей Турции было то, что среди курдов всегда активно действовала Рабочая партия курдов, распространявшая сепаратистскую политику. В тоже время курды пользовались огромными площадями горных районов бесплатно, так как местное турецкое население предпочитало селиться на равнинах и заниматься земледелием. Поскольку кыргызы очень успешно занимались скотоводством, то было решено именно им передать эти обширные территории для пастбищ и разведения овец, что также вызывало недовольство местного курдского населения. Расселение кыргызов в Турции широко освещалось во всех медиа, что привлекло кыргызам помощь и поддержку со всей Турции, от многих частных организаций и фондов. Также важную роль в успешной приживаемости кыргызов в Турции сыграл Хан Кыргыз, прозванный – Хаджи Рахман Куль Кутлу (Благотворитель). Приставку Кутлу хан получил по прибытии в Турцию за его плодотворную и важную деятельность.

Поскольку Турция демократическое государство, официальные власти стали называть хана Ага (шеф). Хаджи Рахман Куль Кутлу Ага удалось сохранить единство всего кыргызского сообщества и успешно вести переговоры с официальными властями и частными организациями. Он также добился выделения для кыргызов отдельной территории для проживания, которую назвал Улу Памир Койю (Село Великого Памира), так как Памир навсегда оставался для кыргызов райским уголком. В последующем в Улу Памир Койю, в течении нескольких лет шло строительство поселения.

Из-за недостаточности жилых объектов в одном районе, турецкое правительство поселило кыргызов на двух отдельных территориях. Так, 202 семьи с 776 людьми были размещены в селе Каракундуз в провинции Ван, а 96 семей с 353 людьми в селе Йешилтеппе на окраине города Малатия. С течением времени все кыргызы должны были переселиться на постоянное место жительства в селении Алтындере (Золотая Долина), в 22 километрах от города Эрдиш, также в провинции Ван [Shahrani 2002, 241-242]. Ежемесячно всем взрослым кыргызам, независимо от социального статуса и достатка, даже самому хану, турецкое правительство выплачивало стипендию наличностью в 4,000 турецких лир (около 18 долл. США), и по 2, 000 турецких лир (около 9 долл. США) на каждого ребенка младше 8 лет. Как правительство, так и множество частных организаций помогали кыргызам с едой, одеждой, медицинским обслуживанием, домашней утварью. Все дети школьного возраста стали посещать школу. Около 80 взрослых мужчин и женщин начали получать начальное образование. Многие женщины окончили курсы ткачества турецких ковров и вышивки. Эти курсы также оплачивались частной благотворительной организацией «Фонд развития Ван и пригородов».

Многие молодые парни стали нести обязательную воинскую повинность. Многих парней правительство обучило профессии милиционера. И теперь кыргызы самостоятельно несли службу в органах милиции, чтобы охранять свои селения и пастбища. С этого момента, прекратились терния между кыргызами и курдами, так как кыргызы уже защищали свои новые родные земли. Двадцать молодых людей стали обучаться водить трактора и обслуживать другие сельскохозяйственные машины. Уже осенью 1983 года все они трудоустроились на работу по сбору урожая. Некоторые кыргызы устроились чабанами к местным туркам и начали понемногу приобретать свой скот и овец. И уже летом 1983 года у кыргызов насчитывалось 400 баранов и коз. Традиция заклания баранов уважаемым гостям вновь стала возрождаться, несмотря на то, что каждый баран стоил от 30 до 35 долл. США.

Несмотря на тяжелую миграцию из Афганистана в Пакистан, и затем в Турцию хан Кыргыз положил на банковские счета денежную сумму, эквивалентную в то время 3 млн. долларов, и плюс 60 тыс. долларов. Такое большое состояние хана Кыргыза является ответом на вопрос, почему он вместе с другими более зажиточными кыргызами всего лишь за два дня мигрировал из Афганистана после вторжения Советских войск.

Новые социально-экономические условия жизни в Турции, и политика равного отношения ко всем членам кыргызского сообщества стала менять саму структуру общества. «В частности, нуклеарная семья и индивидуально-центрированное распределение помощи для беженцев, будь то деньги, еда, одежда, палатки или дом, фактически подорвали важность патриархального идеала традиционной расширенной семьи. На Памире, где это считалось наиболее желательной формой, такое кооперативное домохозяйство составляло почти 20 процентов семейных объединений. В 1983 году больше не существовало ни одной расширенной семьи. Эта тенденция сохранялась в Турции в течение двух последних десятилетий [Shahrani 2002, 243]». Место патриархальной расширенной семьи теперь заняла нуклеарная семья, где молодые супружеские пары стали строить экономически независимые собственные хозяйства благодаря «эгалитарному характеру распределения помощи среди беженцев [Shahrani 2002, 243]».

Вместе с ростом благосостояния каждой семьи появилась новая сложность, которая оказывала влияние на взаимоотношения между кыргызами. Это связано с такими мероприятиями как похороны, свадьбы, тушо той (исполнение года ребенку) и другими общественным мероприятиями. На все важные мероприятия кыргызы всегда приглашают своих родственников, друзей, коллег и другое близкое окружение. Игнорирование таких мероприятий зачастую ведет к прекращению общения с теми, кто не посещает эти мероприятия. Особое внимание этому уделяется во время похорон. Считается, что каждый, кто уважает данную семью, должны выразить свое сочувствие и поддержку во время похорон.

Пока кыргызы жили в Афганистане, семья, потерявшая своего близкого должна была выплатить *эскат*. Это традиция Центрально-азиатских мусульман, когда в честь поминания умершего, они дарили всем близким родственникам по отцовской линии

довольно большое число животных. Затем эти животные распределялись между родственниками. В дополнение к этому необходимо было дополнительно закалывать животных, чтобы провести похороны и кормить всех, кто пришел на похороны, а через 40 дней и через год на поминки. Данная практика всегда была очень дорогостоящей для любой семьи. В Пакистане, где в течение двух лет кыргызам пришлось похоронить почти триста своих сородичей, данная практика намеренно была забыта.

После переселения кыргызов в Улуу Памир Койю возникла новая практика похорон, которая кристаллизовалась после похорон самого хана Кыргыза. Семья, потерявшая близкого человека теперь не должна готовить в течение трех дней. Вместо этого, ближайшие соседи или местная ассоциация должна готовить еду в течение четырех дней, чтобы накормить всех, кто пришел на похороны, чтобы выразить соболезнование. Члены этих ассоциаций и соседи закалывают своих животных, жарят боорсоки. И только через три дня после похорон, семья умершего предлагает еду всем своим соседям, близким и гостям. Эта новая традиция возлагала большие затраты на все сообщество.

В Кыргызстане подобная практика похорон не наблюдается среди самих кыргызов, но она есть среди узбеков, уйгур и возможно среди дунган.

На Памире, где кыргызы жили в тяжелейших климатических и социально-экономических условиях, на важные мероприятия собиралось от 20 до 200 человек, в зависимости от социального и экономического статуса семьи.

В Турции, где благосостояние каждой семьи существенно улучшилось, а численность кыргызов в 2001 году уже составляла 2000 человек только в Улу Памир Койю, теперь на такие мероприятия приходится созывать всех кыргызов, так как все стали «родственниками» за тяжелые годы скитания. Однако, для семьи приглашать все сообщество - дорогостоящее, но также и необходимое мероприятие. Кыргызы Турции и здесь нашли выход. Многие семьи договариваются проводить свои мероприятия в один и тот же день, чтобы избежать необходимости встречать всех. Таким образом, гости распределяются по разным мероприятием. Это позволяет уменьшить финансовую нагрузку на отдельную семью, справляющую то или иное мероприятие. В то же время семья сохраняет свое лицо и добрые отношения с теми, кто не посетил их мероприятие.

В целом, среди кыргызов в Турции наблюдается очень высокая рождаемость. Только за первые 2-5 лет их пребывания в Турции, благодаря отличному медицинскому уходу, заботе о беременных женщинах и младенцах, ежегодный рост рождаемости составил до 4,2 процентов. Как пишет Шахрании: «значительное снижение уровня младенческой смертности привел к росту числа детей и соответственно всего населения. Многие кыргызские женщины за тридцать, которые вышли замуж еще на Памире, но не могли рожать десятилетиями, стали рожать. … Поэтому число детей от первого года жизни до 4 лет (рожденных в Турции) составляло 277 или 20,5 процентов от числа всего населения [Shahrani 2002, 245]».

Изменение структуры кыргызского общества стало также следствием новой для кыргызов политики официальной власти. Как мы уже отметили, по прибытию в Турцию, все члены сообщества стали получать равную финансовую и моральную поддержку, независимо от их статуса, и тем более пола. Несмотря на то что хан Кыргыз был очень состоятельным, он получал наравне со всеми, помощь от турецкого правительства, международных организаций и частных благотворительных организаций. «Эта новая экономическая реальность создала невиданный до сих пор прецедент – чувство социального равенства среди сообщества и атмосферу свободы и независимости от богатых членов общества, которого не было в высоко стратифицированном кыргызском сообществе на Афганском Памире [Shahrani 2002, 246]». Такое равенство было осуществлено и в отношении женщин, что стало причиной подъема ее социального статуса и наделения ее равным правом.

Более того, благодаря оказываемой помощи всем кыргызам, среди них появились очень успешные домохозяйства. «Так, например, семьдесят кыргызских семей купили у местных тюрков баранов и коз, и совместно владели 700 животными. Около тридцати домохозяйств имели коров и прибыль от продажи молочной продукции внутри сообщества. Многие мужчины работали пастухами на отдаленных тюркских пастбищах, зарабатывая дополнительные деньги. Как в Какракундузе, так и в Малатии, многие кыргызы открыли маленькие магазинчики, где продавали основные товары, в которых нуждалось их сообщество, многое из которого продавалось в кредит. В Малатии, почти 90 процентов семей имели хотя бы одного работающего мужчину, который работал портером на рынках сухофруктов, или как рабочий, или как сельскохозяйственный работник на близлежащих фермах. Более 50 процентов семейств Каракундуза посылали на несколько месяцев хотя бы одного своего мужчину на работу в Малатию и другие более далекие города как: Измир, Стамбул, Райс и Адану на заработки в дополнение к получаемым ими ежемесячной финансовой помощи по 6,000 турецких лир на каждого взрослого и по 3,000 лир на каждого ребенка до 8 лет [Shahrani 2002, 246]». В конце концов, семья хана стала такой же рядовой семьей, как и другие кыргызские семьи, особенно после того, как его наследство было поделено между 9 сыновьями и 2 дочерями.

Наконец весной 1987 года многие кыргызские семьи переселились в село Улуу Памир Койю на берег реки Зейлан, район Ван, недалеко от города Эркиш, Восточная Анатолия. Властями Турции было построено 320 современных домов. Вопреки ожиданиям кыргызов жилье было выдано в кредит по фиксированной цене – 7,500000 турецких лир, или 25000 долл. США. Ежемесячно нужно было выплачивать по 375,000 лир. В эту же цену входили придомовые участки.

Жилье было однотипным в два этажа, которое состояло из хлева на первом этаже, так как кыргызы всегда держали скот и жилые помещения на втором этаже. Каждая семья получила одинаковое число животных, по 10 баранов стоимостью 105,000 турецких лир в кредит без процентов на 20 лет с ежегодной выплатой по 8,750 лир. К весне 2001 года у кыргызов было уже 4000 баранов и коз, несколько сот коров и лошадей, и несколько яков. Каждая семья также получила одинаковые наделы пастбищ – по 34,500

декаров (акров) для ведения собственного хозяйства. З пастбище каждая семья должна была выплатить 3,700000 лир, ежегодно равными частями в течение 20 лет. Кроме этого при каждом доме были свои несколько соток земли, а именно 240 кв.м. для огорода и сада. И здесь кыргызы удивили местную власть, высадив не сады, а тополя. В это время в Турции были проблемы с древесиной. Кыргызы смогли полностью обеспечить себя древесиной и успешно продавать ее в другие районы.

Все селение было обеспечено современными условиями жизни, электричеством, почтой, телефоном, школами, больницами, государственными магазинами, мечетью. С этого же времени кыргызы перестали получать ежемесячные пособия, но они уже научились успешно зарабатывать деньги сами. Несмотря на то, что дома и земли были выделены в кредит, многие семьи уже через несколько лет выплатили свои долги. Сам Кыргыз Ага, по приезду сюда снова открыл магазинчик. Но он купил его на вновь заработанные деньги от созданного им ранее автобусного сервиса. Все кыргызы, чтобы добраться до ближайшего центра Эркиш, нуждались в транспорте. Первым таким курсирующим транспортом стал автобус Кыргыз Ага. Позже несколько семей скинулись еще на несколько автобусов и тоже стали зарабатывать на этом деньги.

В первые годы жизни кыргызов в Улуу Памир Койю напоминало Памир. Поскольку уголь в Турции стоил очень дорого, как и электричество, кыргызы отапливались зимой, а также готовили еду, используя свое привычное топливо – кизяк. Все заборы вдоль улиц были обклеены сушившимся кизяком. Внутреннее убранство жилья сохранило свой традиционный вид. Кыргызы не приобретали мебель, за исключением самой необходимой. Спали также на полу, расстелив тощоки (национальные матрацы), а днем складывали их в стопку у стены.

Климатические условия Улуу Памир Койю чем-то напоминают Памир, но менее суровые. Температура летом здесь достигает до 38 градусов Цельсия. Из-за бедной и скудной земли, недостатка влаги и воды, здесь также сложно заниматься земледелием. Поэтому кыргызы, также, как и на Памире, успешно занимаются овцеводством, которое стало особенно прибыльным в Турции. Растущее население Турции нуждается в мясе, а успешно развивавшаяся легкая промышленность в шерсти и шкурах. Поэтому стоимость одного барана достигает от 250 до 300 миллионов лир [Shahrani 2002, 257].

Наряду с яками, в каждой семье появились коровы. Кыргызы употребляют молоко коров, яков, овец и коз, также изготавливают сыр. Один из предпринимателей из Эрзерума, имеющий свой сыроваренный завод, ежемесячно покупает у кыргызов молоко на сумму 25 биллионов лир, примерно 25000 долл. США [Shahrani 2002, 258].

Лошади, такие ценные животные на Памире, теперь стали доступными каждой семье. Поскольку в Турции лошадь не едят, то и стоимость ее стала равна стоимости одной курицы, от 30 до 50 миллионов лир [Shahrani 2002, 257]. Но кыргызы используют лошадей для сельскохозяйственных работ, транспорта, ухода за пастбищами и патрулирования улиц и пастбищ от нападок курдов, и конечно же для национальной игры - Улак тартыш.

Очень важные изменения в социальной структуре общества начались вместе с вовлеченностью женщин в социально-экономические процессы. Естественно, что женщины также как мужчины были уравнены в получаемой помощи от Турецкого правительства. Не было никакой дискриминации в оплате женского труда. Девушки ковровщицы стали получать даже больше многих мужчин, которые работали в местной полиции.

В целом сильно вырос уровень образования среди кыргызов. В Улуу Памир Койю была открыта средняя школа, с новой программой обучения кыргызскому языку, искусству и культуре, так как большинство детей уже не знали своего родного языка и традиционной культуры. Для этих целей сюда были присланы учителя из Кыргызстана, за счёт финансовой поддержки Независимого Кыргызстана. В 2001 году в средней школе обучалось 518 детей, из них 258 девочек и 260 мальчиков. Более тридцати выпускников этой школы разъехались по другим школам Турции, чтобы продолжить образование. Большая часть из них обучалась в Эркише.

Кардинальные изменения произошли в сфере семейно-брачных отношений. Теперь девочки не выходят замуж в 9, 12, 13 лет, так как законодательство Турции запрещает это. Поэтому у девочек и девушек появилось время на обучение. Все девочки стали посещать школу, колледжи. Три девушки закончили Колледжи и Университет.

С кыргызскими женщинами стали работать многие НПО, которые начали обучать женщин планированию семьи. Благодаря планированию семьи у женщин появилась возможность включиться в активную социально-экономическую жизнедеятельность. Взрослые женщины, у которых до этого никогда не было возможности учиться, также, как и мужчины стали получать начальное и среднее образование. Большинство из них прошли дополнительные курсы, чтобы приобрести новые навыки в новых для них профессиях. Вместе с полученными навыками и образованием, женщины стали вносить свой существенный вклад в рост благосостояния семьи. Многие из них могли продолжать изготавливать войлок и войлочные изделия. Фонд поддержки развития Ван и пригородов открыл ряд магазинчиков для туристов, где кыргызские мастерицы могли продавать свои изделия. Самербанк (Sumerbank), один из местных банков открыл в Улуу Памир Койю фабрику в 1993 году, куда трудоустроились многие женщины и девушки. Они начали зарабатывать по 45 долларов в месяц, что сделало их относительно независимыми. Правда условия труда были очень тяжелыми. В целом, число рабочих мест для женщин в Улуу Памир Койю ограничено. Некоторые из девушек вынуждены работать в других городах, что повысило социальную мобильность женщин.

В связи с тем, что многие молодые люди в поисках заработка уехали и из Улуу Памир Койю, они женились на турчанках и других представительниц Турции. Теперь для кыргызских женщин возникла новая, не существовавшая до этого проблема – остаться в перспективе незамужней. В свою очередь это подталкивает девушек учиться и работать, чтобы прокормить себя. Вместе с экономической свободой к женщине пришла социальная и психологическая свобода.

Сегодня Улуу Памир Койю выглядит ультрасовременным селением, по сравнению, со многими селениями курдов в окрестностях. Холодильники, машины, телевизоры, сотовая связь стали не роскошью, а необходимостью. Вся молодежь стала смотреть разные каналы, так как в каждом доме появились телефоны, CD и DVD плейера, тарелки сателлита. Кыргызам доступно большое число каналов, в том числе МТВ (MTV). Многие смотрят индийские фильмы, к которым они приучились еще в Пакистане. Естественно, что сознание молодежи теперь сильно отличается от мышления взрослых, из-за чего последние часто сетуют и жалуются. Они также отмечают, что сильно изменилось сознание и поведение женщин из-за доступа к этому бесконечному потоку информации из вне.

Теперь, когда кыргызы в Турции достигли хороших социально-экономических показателей, вырос их уровень жизни, произошли изменения в проведении таких мероприятий как свадьбы. Если на Памире, свадьбы бедных кыргызов были едва приметным событием, а свадьбы богатых проходили очень экстравагантно, то теперь все свадьбы проходят практически одинаково. Также сохранился калым, когда жених выплачивает родителям невесты определенную денежную компенсацию. Изменился размер калыма, как и стоимость всей свадьбы. Калым стоит от 1500 долл. США, плюс к нему на 2000 долл. делаются различные подарки, а также режут 18 баранов в течение различных этапов процесса женитьбы. Новым стали дорогие подарки в виде золотых ювелирных украшений. Всю стоимость свадьбы должен поднять жених. Поэтому молодым мужчинам приходится уезжать далеко из своего города на длительное время, чтобы заработать эти деньги.

Еще одним новым значительным изменениям подверглась религиозная практика. Турецкое правительство не только построило мечети в местах проживания кыргызов, но оно еще и обучило имамов и стало выплачивать ежемесячную зарплату за обслуживание своего сообщества. Имамы должны регулярно проводить пятничные молитвы и молитвы во время значимых мусульманских празднований и событий. Имамы также должны обучать детей и молодежь основам ислама. Теперь кыргызская молодежь знает об исламе столько, сколько она никогда не знала, живя на Памире. За счет молодежи прибавилось число молящихся во время пятничных молитв и на мусульманских празднованиях. Однако, в целом, роль религии изменилась. Теперь ее влияние не является безусловным, так как Турция – светское государство. Многие кыргызы стали больше внимания уделять зарабатыванию денег, чтобы улучшить материальную жизнь и выплачивать кредиты. Снижение роли религии в жизни молодежи также отразилось на социальном статусе женщины. После смерти хана Кыргыза встал вопрос о наследовании этой позиции, на должность «Ага», теперь уже «Мухтара» – главы селения. Среди двух претендентов мужчин, свою кандидатуру выставила и женщина. Правда женщине приписали психические изъяны. Видимо сложно преодолеть патриархальное сознание населения за такой короткий срок. Тем не менее, то что женщина стала претендовать на главенство наравне с мужчинами, говорит о новом статусе женщины в новых социально-экономических условиях.

Демократическая действительность Турции создала для всех кыргызов равные условия, где важны не социальная принадлежность, а умение работать, заниматься предпринимательством, общественно-политической деятельностью. Такие великие личности как хан Кыргыз, это всего лишь яркое пятно истории, которыми можно гордиться. Но в повседневной жизни правят середнячки. Зато открываются новые горизонты в искусстве, культуре, науке и технологиях. Теперь, кыргызы, испокон веков бывшие скотоводами и овцеводами, а женщины домашней прислугой, могли проявить себя и в других сферах целого калейдоскопа профессий и призваний. Так, к примеру, два сына хана Кыргыза художники, Абдул Малик – живописец, и Мухамад Экбер – скульптор-модернист. Обоих Турецкое правительство устроило на работу в Университет Ван, где они получают хорошую зарплату. Оба могут заниматься делом, которое им по душе. Другие сыновья: Экбер, Мухаммад Ариф и Мулла Ибрагим успешно занимаются предпринимательством и бизнесом. Муллы перестали зависеть от подаяний населения. Они получают зарплату от правительства Турции, а некоторые, дополнительно занимаются предпринимательством. Так у муллы Ибрагима большое стадо, автобус и магазины. Стоимость его магазинного бизнеса достигла 8 биллионов лир. Из них 6 биллионов лир он заработал на своих односельчанах, которые брали товары в кредит [Shahrani 2002, 259].

Кыргызы, благодаря переезду в Турцию перескочили из феодального общества в рыночную экономику. Это сильно отразилось на социальной структуре общества и на взаимоотношения полов. Женщины приобрели те же права, что и мужчины. Дискриминация женщин внутри кыргызского сообщества стала нивелироваться.

В то же время, те кыргызы, которые остались в Афганистане никак не изменили своего образа жизни. Приход Советской Армии также не оказал каких-либо кардинальных изменений в их судьбе. Более того, на время расположения Советских войск, Афганские кыргызы обеспечивали их мясом. Это позволило им не отправлять своих животных на дальние рынки Афганистана, чтобы заработать себе на жизнь. Вся социально-экономическая структура, как и структура самого общества так и сохранилась на том же уровне, на котором оно было до 1978 года. И сегодня они продолжают жить в своем закрытом патриархальном сообществе, основанном на средневековых феодальных отношениях. Соответственно не изменилось и состояние с правами женщин на Афганском Памире.

Судьба кыргызов афганского Памира еще раз подтверждает теорию марксизма о роли социально-экономического базиса и его влияния на всю надстроечною структуру, куда марксизм относит и право. В этом плане также справедливо замечание А.М. Коллонтай, которая в 1909 году написала: «Ни политическое, ни юридическое равноправие не в силах разрешить женского вопроса во всей его полноте… пока жив будет современный способ производства новых ценностей, до тех пор не стать ей свободной и независимой личностью, женой, выбирающей мужа по влечению сердца, матерью, без страха глядящей в будущее своих детей [Коллонтай 1909, 32]».

Изменение социально-экономических условий, и основной политической ориентации того или иного государства (светскости или религиозности), коренным образом меняет всю социально-экономическую структуру общества. И прежде всего положение женщины в обществе, как яркой характеристики того, каким является данное общество.

Заключение

Афганские кыргызки, по прошествии сотни лет, продолжают и сегодня жить в условиях средневекового феодального уклада жизни, лишенные своих элементарных человеческих прав.

Права женщин кыргызок, попавших в Турцию из Афганистана в начале 1980 годов несомненно изменились под влиянием современной демократической политической системы Турции. Женщины, вынужденные включиться в Турции в общественное производство обрели свою экономическую независимость от мужчин и необходимость постоянно развиваться в личностном и профессиональном направлении. Эту открывшуюся возможность кыргызки Турции, благодаря активной поддержке Турецкого правительства, используют очень успешно. Почти все они получили базовое образование, а некоторые закончили университеты. Они наравне с мужчинами стали претендовать на общественные и политические должности. Однако, сохраняющиеся патриархальные и религиозные традиции, которые также сильны в турецком обществе, пока еще не позволяют кыргызской женщине до конца осознать и обрести свою эмансипацию.

Настоящее кардинальное изменение прав женщин произошло когда-то в Советской Средней Азии после Великой Октябрьской социалистической революции 1917 года под влиянием социалистической идеологии. Женщина-мусульманка стала таким же активным членом общества, как и мужчины. Они получили такое же образование как у мужчины, стали работать в самых разных профессиях и сферах народного хозяйства, в здравоохранении, образовании, культуре. Советское государство всячески продвигало женщину на политические должности, реализуя предназначение женщины не только как матери и жены, но прежде всего, как личности. Советский опыт эмансипации женщины-мусульманки до сих пор остается образцом обеспечения гендерного равенства в условиях мусульманской культуры.

Литература:

Коллонтай А.М. Социальные основы женского вопроса. Спб. 1909 г.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Том 4. Изд. 2-е. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955.

Shahrani, M. Nazif Mohab. The Kyrgyz and Wakhi of Afghanistan: adaptation to closed frontiers and war / V. Nazif Shahrani; (with a new preface and epilogue by the author). 2002 by University of Washington Press. P. 302.

Lawrence Krader. People of Central Asia // American Council of Learned Societies Research and Studies in Uralic and Altaic series: Indiana University publications, 26. Indiana University Bloomington 1971. P. 293.